

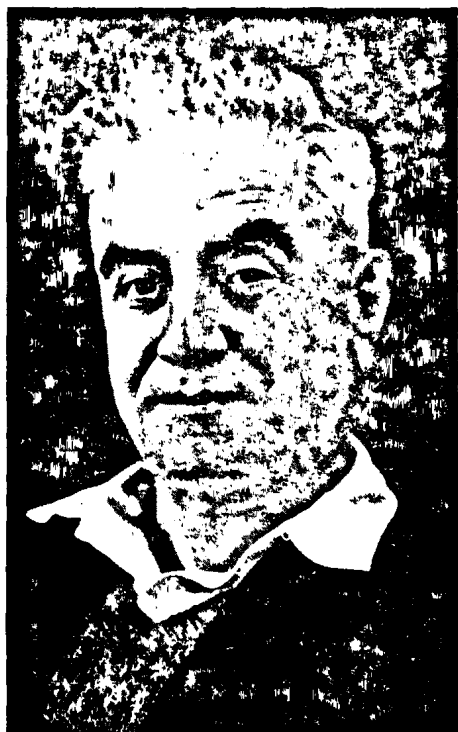
Ս Ի Ո Ն

1983

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 12

Յ. ՕՇԱԿԱՆ
(1883 — 1948)

ԻՐ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻՅՈՎ

Handwritten signature/initials

200-98

digitised by

A.R.A.R.@

ՓՈՒՄԱՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

ՕՇԱԿԱՆ ԵՐԷԿ ԵՆ ԱՅՈՍՐ

Ո՛չ լուսանկար. ո՛չ դիմաստուկեր. Օշականէն իմ միտքիս մէջ կը մնայ չսքողուող դէմք մը, տրտմանուէ՛ր բայց խօսուն յուշ մը, միշտ բացխփիկ, իր անցեալը ներկայի վերածող: Կ'ուզեմ սիրտէս փրթած քանի մը տողերով իր հետ ըլլալ, ոգեկոչել իր անձը անգամ մը ևս, ապրիլ իր յիշատակը՝ ինչպէս որ էր ան քառասուն տարիներ առաջ, լսել իր ձայնը, որ յանկարծ իմ մէջս կը հնչէ վերստին, իր ծննդեան հարիւրամեակին և զրական զործունէութեան յիսնամեակին առիթով:

Հարուստներ են անոնք, մեծ և առատածեռն, որոնք զիտեն իրենց մտքին ու հոգիին քանքարներովը հարստացնել մեր մտքին զանձարանը և դարձեալ հարուստ մնալ, նման զօրավարի մը, որ յալթանակի բազմաթիւ ճակատամարտներ է շահած և շքանշաններով զարդարուած: Եթէ իր անձէն դէպի իր զործը իջնենք և զործէն ալ կեանքին բարձրանանք, վերելք մը կատարած կ'ըլլանք, թէև դժուար՝ բայց հաճելի, իսկ այս առիթով՝ արդար և պարտաւորիչ:

Իր զրականութիւնը ճառագայթն է իր բացառիկ էութեան, որուն մէջ կարելի է հաստատել կեանքի բոլոր գոտիները: Հարուստ՝ իր ենթահողով, իր զարտուղի անձնաւորութեամբ, ինչպէս նաև իր առատաշնորհ բխումներովը: Օշականի զործերը, իբրև ծաւալ և ոգեղէն խտութիւն. կու գան նախ զիւղէն: Իր տաղանդին տպաւորապաշտ էլերը իրենց արմատները արձակած են խորունկ կերպով նախ զիւղական բարձրու հոգեբանութեան ծոցը, անոնցմէ առնելով ոչ միայն անունդ, մարմին, ոսկոր, այլ նաև հոգի, Ձկար բան մը իր մէջ, որ կեանքէն չզար արուեստի վերածուելու, կենդանի և իմեցատիպ: Ահա կարևոր երկու վերադիրներ, որոնք քիչ անգամ քով քովի կու գան, լուսաւորելու և հանրութեան համակրանքին յանձնելու զրականութեան մէջ սկսող անուն մը:

Յաճախ կը սիրէր ըսել թէ հատորներ անբաւական պիտի գային նուաճելու համար վայրագ քաղցրութիւնը հոգին, հաճախ ու խուլ մրմունջները սերմին ու արեան: Օշական զիւղին մէջ զգաց իր անդրանիկ ընկալչութեան ծարաւը: Ինքը միշտ ընդունած է որ հոգիին կազմութիւնը կ'ամբողջանար մինչև դուռները պատանութեան:

Օշականի պատանութեան, յետոյ առաջին երիտասարդութեան, երբ կը գրէր Երբ պատանի եմ, Խոնարհները, Երբ պզտիկ եմ, Խորհուրդներու մեծեանք, հայ զիւղը կը բացակայէր մեր զրականութենէն, եղբարական կորուստի մը զինով: Այս կերպով կը կրկնուէր մեր հին զրականութեան վրիպանքը, որ ժողովուրդը հեռու կը պահէ իր էլերէն, հիմնովին անգիտանալով զիւղը: Օշական եթէ ոչ միակը՝ բայց առաջիններէն եղաւ պատմելու արամարհուած՝ բայց զերազանցապէս հարազատ ներքնաշխարհը զիւղացիներուն, որոնք մեր ցեղին ամենէն դիմացկուն և զուլալ յատկութիւնները, դարերէ ի վեր շաղկած,

կը բերէին: Որոնք տակաւին իրենց անխառն բարութեան, անհաւասարելի չար-
քաշութեան և ազգայնական յամառութեան մէջ կը մերժէին, փառաբանուած
բայց հոգեով բոլորի, վաճառական ու քաղքենի տիպարին ստորոգելիները: Օ-
շական առաջին մէկ օրէն զգաց թէ հոն է պատմութեան փոշիով և քաղաքա-
կանութեան մշուշով այլափոխուած հողամասը, որ զագաթ, խորամուխ ան-
դունդ և հեղեղատ ըլլալէ առաջ, բարի պատասառն է արտին, չուրին, անտա-
ռին, որ կը շինուի մարդերու պէս և ձև ու երանգ կը ստանայ իր վրայ թա-
փող յուզումներէն:

Ոչ թիկատինցին, ոչ ալ Հրոնդը կրցան իրենց տիպարները հիմնովին
աղատսդրել արևմտահայ գրականութեան ապագայնացած ոլորտէն, ուր մար-
դերը կ'ընկղմէին դարբու դասականութեան մը մէջ կամ կը վերցուէին անի-
րական ուսման թիկով: Հոս պէտք է ճշդել թէ Օշականի գիւղանկարչութիւնը
կ'անջատուի արևելահայ գրականութեան մէջ հայեցի պիտակին տակ ճանչցուած
տափակ և սովորական գունաւորումէն: Արտայայտուած կեանքը չէ որ գործ մը
հայեցի կ'ընէ, այլ այդ կեանքը տալու ձևին մէջն է որ կը թաքնուի արուեստի
մը, գրականութեան մը անթարգմանելի ոգին:

Իր հոգեյատակը կազմուած էր գիւղէն վերջ՝ քաղաքէն: Անոնք որ Օ-
շականի աշխարհը պիտի աշխատին խորաշափել, պիտի զարմանան անդունդնե-
րէն բխող ալիքներու յորդութեամբ կեանքի այն հեղեղէն, որ կը լողայ, ընդ-
երկրեայ բայց խռովայոյզ, քաղքենի անոր վէպերուն յատկներն ի վար: Մնա-
ցողացի դժոխքը, ինչպէս ինքը կը սիրէր ըսել, պիտի յօրինուէր այդ հոգե-
բանութեամբ, եթէ այդ մեծ վէպը կիսատ չմնար:

Տասնչորս տարիներ շարունակ բախտը ունեցայ վայելելու բարեկամու-
թիւնը Օշականի, որ օրհնութեան մը պէս կը տարածուէր շուրջս: Մեր ծանո-
թութեան առաջին օրէն զգացի իր մտքին բացառիկ որակը և իր հոգիին շնորհ-
ները: Սիրեցի զինքը այն խոր համակրանքով որ հիացումէն կը ծնի: Ինքը գի-
տէր ասիկա և հօր մը զգացումով կը նայէր ինձի և կը հակէր վրաս: Անկա-
նման չէր իմ ճանչցած գրագէտներուն: Անձնաւորութիւնը զօրաւոր էր իր մէջ,
որովհետև կամքի ուժէ, հոգեկան կորով և մանաւանդ աշխատութեան անհուն
խանդէ և կարողութենէ էր շինուած: Իր մտածումները կեանքի վրայ լարուած
միտքէ մը կու գային:

Օշական մեր երեք սերունդներով պայմանաւոր գրագէտ մըն էր — հին,
միջին, նոր: Հին էր հայրենի աւանդութիւններով և անցեալով, միջին՝ տարի-
քով, նոր՝ իր ըմբռնումներով, լեզուով, ոճով, տեսնելու, զգալու և դատելու
եղանակով: Յառաջապահ գրագէտը մնաց միշտ, յանդուգն, պայքարող, կոտ-
րող-թափող, չծալուող: Իր գրական համոզումներն ու տեսակէտները գիտէր
պաշտպանել հաւատքով, շերմութեամբ, կիրքով: Բաց էր իր կուրծքը հարուած-
ներ ընդունելու համար և չլապիւնդ ու սոթաւած թեքերը՝ հարուածներ տալու:

Շատեր ըսին թէ եսապաշտ գրող մըն է ան: Սակայն կարելի է եւ
ընկալել մարդ մը, մանաւանդ գրագէտ մը որ եւ չունենայ: Այդպիսին անհա-
տ անհանութենէ զուրկ մահկանացու մըն է: Օշականի նմը իր անձին վերաբերող
յատկանիշ մը չէ, կեդրոնը իր անձը չէ, այլ իր ժողովուրդը, անոր գրականութիւնը:

Իր միտքն ու հոգին գեղուն էին և յորդագեղ։ Հանդարտ լոյս մը կը ճառագայթէր կարծես իրմէ։ Եւ այդ լոյսը չէր շլացնէր, բայց յարածուն քաղցրութեամբ կը լեցնէր իր շուրջը և սխրանքով կը համակէր իր մտերմութեան մէջ եղողները։ Իսկուհի գինք զիտողները իր անաշխարհային ու հաստ կճեպին տակ ոչինչ կրնային նշմարել։ Այգայիսիններուն համար Օշական անունը մըն էր միայն։ Մեծանունը զրազեւոր նման էր սակայն այն նկարներուն, որոնք առաջին ականարկով չէն գրաւէր քեզ, որոնք մէջ սակայն չկասկածուած գեղեցկութիւն մը կայ, որ նոր հիացումով կ'առնինքնէ քեզ։ Մեծիկ, լեռնային, անտաշ, երկաթախառն գանգուած մը, լայն ուսերուն վրայ թաւամազ, խոշոր զուլի մը, հայու աչքեր՝ հոծ խորհուրդով, զիւղացիի երևոյթով, դանդաղաշարժ, բայց անսպառ կենսունակութեամբ լեցուն։ Զետեղեցէք բազմատարր այս գանգուածը բարութեան մը, անհուն գուրգուբանքի հոսանուածի մը մէջ, հայրական հոգածութեան մը գեղումով, և դուք կ'ունենաք Օշականը։ Սակայն իր դիմանկարին տիրական գիծը իր անպարագրելի տաղանդն էր, ամենի բայց խոնարհ դրսեւերկի մը ներքեւ տրուած։

1937ին երբ Փարիզէն կը վերադառնար, ընկճուած էր ու բեկուած ինք իր մէջ։ Մեծ ուստանի ամենագէտ բժիշկները միայն վեց ամիս ապրելու իրաւունք տուած էին իրեն։ «Այսպէ՛ս պիտի ըլլար Օշականը» ըսուեւ, խզուած ձայնով։ Քիմիէն ինչ սև է շուրջս։ Կեանքը որ կը վառէր մէջս աստղի մը նման, մոխիր է այլևս, որովհետև մօայլ աղէտին դէմքը կը ճնշէ վրաս, անծանօթ հրէշի մը պէս»։

Այդ օրերուն մահը կը հետևէր իրեն, մանաւանդ իր սրտի հարուածէն յետոյ, ինք կը զգար ասիկա և ամէն ճիգ կ'ընէր ողորջելու անկաշառ այդ ոգեհանը։ «Համիտեան ոստիկանութիւնը կարելի է կաշառել, բայց մահը անկաշառ է», կ'ըսէր յաճախ, և իմաստասիրօրէն ու դառնութեամբ կը յաւելուր, «և ասիկա գուցէ մեծագոյն բարիքներէն մէկն է կեանքին»։ Ինչ տրտում բայց քաղցր մտածում։ Մահուան բարիքը որոնել կեանքի չարիքին դէմ, ամոքելու համար իր չարչարուող հոգին։

Զկրցայ խօսիլ իր դամբանականը, յարգելու մեր տարիներու համաձայնութիւնը, զորս իբրև տրտում և զուարթ կատակ յաճախ կ'ընէինք իրարու։ Այս տողերը զրա՞ծ պահուս կը լեցուի նորէն հողիս անորակելի վիշտով։ Մենք որ կեանքի մէջ այնքան օժտ եղանք իրարու և նեցուկ մէկգմէկու, իր մահուան մէջ եղանք հեռու իրարմէ։ Իր մահուան զոյժը չլացուց գիս, վիշտին և անուկրնակին թափը արգիլեցին զայն, և շշմած ու թառամած չի վերայ սոյ սիւրեցեղոյն», խեղճ, բայց անմոռանալի Օշական, ըսի ինքզինքիս։ Բայց դառն ժպիտ մը պրկեց շրթներս, վասնզի հեռուէն կարծես լսեցի իր ձայնը որ կ'ըսէր. «Յիմար, մահուան մէջ իշխանն ու մուրացիկը հաւասար իրաւունքով կը կենան»։ Ինքը իշխան մը եղաւ ինչպէս մահուան՝ այնպէս ալ կեանքին մէջ, բայց նաև հայցորդը այդ մահէն, այն քանի մը աւելորդ տարիներուն համար, իր սրտի և մտքի աշխարհակալութիւնը կատարեալ ընելու հայ զրականութեան դաշտին վրայ։

Կեանքի մէջ մինակ մնաց միշտ, և քալեց այն փառքին՝ որ իրենն էր և իրմով հայ զրականութեան։ Սակայն մահուան մէջ հազարներ ուղեցին իր հետ

ըլլալ։ Ահա մեծ հակադրութիւնը կեանքին, որ բաժինն է եղած բոլոր մեծերուն։ Ի զուր չէ որ հալածուող և քարկոծուող մարտիրոսներու գերեզմանը յետոյ ուխտավայր ըլլայ ա՛րթիւններու։

Ի վերջոյ, մարդեր կան որոնք չար տատղի ներքև են ծներ։ Ինչ կերպով ալ որ ուզենք արժեւորել կամ հասկնալ այս բացատրութիւնը, ան կը ֆնայ անխախտ իրողութիւնը շատ մը կեանքերու, որոնք միշտ պիտի տառապին և նոյն իսկ հալածուին իրենց ունեցածին շատութեանը համար։ Նոր չէ որ աստուածներու կրակը մարդոց բարիքին բերողները կանչուին քաւելու իրենց չունեցած մեղքը։

Պարզ էր և ազնիւ, մանուկի մը չափ բացսիրտ, հակառակ որ գիտէր աշխարհի չարն ու բարին, սրբազան մատեններու խոստումը և բոլոր ժամանակներու իմաստուններուն վճիռը։ Միւս կողմէն սակայն ոչ մէկ խորհուրդ իրենին չափ եղաւ լեցուն, ամենի և անսնարձակ։ Իր սրտի բարութիւնը և մտքի տուրքը ճառագայթուն կերպով կը բաշխուէին մանաւանդ իր ուսուցիչի կերպարին ճերքէ, հաւատաւոր և ոգեշունչ։ Եթէ Եղիշէ Դուրեան իր սրբազան շունչը կը բերէր զինքը ունկնդրող աշակերտութեան։ Օշական հայ մտքին և աշակերտին աւագանը նոր կայլակներով լեցնելու վայելքով կ'արբէնար։ Ուսուցիչ՝ այն իմաստով, որ բառերէն և խօսքերէն դիտէ հեռու երթալ, որ կա խարդանքով մը գիտէ հոգիներուն իշնել և հոն բորբոքել հրայրքը իր ուսուցումներուն, որոնք կը դադրին քաղուածոյ ծանօթութիւններ ըլլալէ և կը դառնան մարդակերտ և անձնադրոշմ խմորումներ։ Դասարանէն ներս կը մտնէր խուժուածով, զանգուածային աշխուժով և դասարանը կը վերածուէր խլրտուն և զուարթ մթնոլորտի մը։ Գուրգուրանք և Վերմութիւն էր դասարանէն ներս։ Հակառակ որ դէմ է, այսպէս կոչուած մանկավարժական բոլոր տեսութիւններուն, զնահատուած և փնտռուած ուսուցիչ մը եղաւ միշտ, ինչպէս նաև մանկավարժ ուսուցիչ մը, եթէ մանկավարժութեան գերագոյն նպատակը աշակերտի մը կարողութիւններուն յայտնաբերումն է, վաղուան սերունդի պատրաստութեան մէջ։

Տխուր մարդ մը եղաւ կեանքին համար, ոչ անշուշտ այն տխրութիւններէն, որոնք յաճախ արտաքին են և աղաղակող, այլ սրտի այն պարապէն, զոր ոչինչ կրնայ լեցնել յաճախ։ Այդ տխրութիւնը կը բխէր զուցէ մանկութեան վճիռ երջանկութեան մը պակասէն, զուցէ հոգեկան խառնուածքէն և կամ զաղափարական անտւարտ հետամտութենէ մը։ Կեանքը իր առօրեայով հրապոյր չունէր իրեն համար։ Այդ պակասը կը լեցուէր այն քաղցր հակումով, զոր ունեցաւ միշտ ուրիշներու մտքի և հոգիի կարիքներուն նկատմամբ։ Մտդոց բաշխուելու այս յօժարամտութիւնը ապրում էր իր երազներէն հալածական այս մարդուն մէջ։ Արեւ, չուրը, ծառը, իրենց անզսպելի բարիքն ու հարստութիւնն է որ կու տան։ Կեանքը կու տայ, մահն է միայն որ կ'անէ։

Յետոյ պէտք չէ մոռնալ որ վիշտը իր ուրոյն ազդեւորները ունի։ Զգալուն հոգին, որ իրեն ու երեւոյթները իրենց բացարձակին, խեղալին կը տանի, իր մէջ կը կրէ աշխարհ մը շատ աւելի մեծ ու պայծառ, և որ կը տառապի իր ունեցածին շատութեանը համար։ Մեծ անձնաւորութիւններ՝ անոնք կոչուին

հերոս, արուեստագետ կամ սուրբ, մարդեր են, որոնք հարուստ են մարդկային և աստուածային կարողութիւններէն: Նարեկացին իր վիշտը ունի, վասնզի իր զաղափարատիպին նմանելու զերագոյն ըզձանքին մէջ, կը հետապնդէ զինք անհունացնող տեսիլքը: Սգաւոր է Տանթէն, վասնզի քաւարանի և դժոխքի մուծ արահետներէն որոսեց միշտ իրմէն խուսափող պատկերը, զինք ամբողջացնող կէսը: Դիտունը բաժնուած իր ճշմարտութենէն, արուեստագետը՝ իր տեսիլքէն և հաւատացեալը՝ Աստուծոյ, տխուր են: Տարբեր չէր կրնար ըլլար Օշական մեծ արուեստագէտը. և կեանքին նայող իր հոգին առանց տառապանքի չէր որ ետ կու գար:

Սրտառուչ էր ճիզը, հակառակ իր կիսուած սրտին, ինքզինքէն շինս-յելու մեծ փառասիրութիւններէն մէկ երկուքը իրենց լրուսին տանելու: Ան իր կեանքը ըրաւ թիպարտի վաստակ մը և մտքի Քափիւի մը պէս, հակառակ ամբաստանութեան և ուրացումին՝ ստեղծեց: Խանդավառիչ տեսիլ էր հետևիլ իր լուսութեանը, երբ ատամները կղպած, ամբողջ մարմինը բանտարկած, հոգին փակած իր գործէն դուրս որևէ համի, վայելքի, յամառեցաւ դիմանալ: Մտքին ալ Քափիւները իրաւ են: Գտաւ ինքզինքը սփոփելու միջոցներէն ամենէն ապահովը բայց ամենէն դժուարը, մտքի սկեպտուսիւնը, որով դիմաւորեց պարսաւը, ուրացումը, և ստեղծագործեց, ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներուն: Մարդը եղաւ ան, որուն հէքեաթը տժգունելու տեղ, ժամանակին հետ ամբացաւ և ժալոացաւ, թէ՛ Սփիւռքի և թէ մանաւանդ Մայր Հայրենիքի մէջ:

Ըսին թէ կը մեծամտէր, բայց ես գիտեմ թէ ան պարզ էր և արդար, մեռելաճաշերուն բաժնուած հացին պէս: Ըսին թէ չէր հանդուրժեր իրաւ արժէքները, երբ անոնց մօտ չէր հոտատներ իր ճաշակին զոհացում ճարող տարբեր: Բայց ես գիտեմ որ ան մեծագոյն հիացումներուն դիւցազններգակ մուսետիկը եղաւ, իրաւ փառքերը փառաւորելու ատեն, հակառակ անոր որ այնքան դիւրին էր ուրիշներու պէս ըլլալ:

Յեղափոխականներու վախճանը կառափնատն է յաճախ: Օշական հայ զրականութեան արժէքներուն յեղաշրջողը և հին ըմբռնումներու յեղափոխականը եղաւ և շատ բնական է որ կրէր իր պատիժը: Մարդերը փորձեցին չտեսնել զինքը, բայց ան աւելին էր, քան ինչ որ իրենք կրնային անտեսել: Իր զրականութեան աշխարհը հայ ժողովուրդը եղաւ, իր մեծ ու փոքր տիպարներով, աւանդութիւններով, յոյգերով և երազներով: Ինչ փոյթ թէ այդ ժողովուրդը յաճախ անգիտացաւ զինքը: Բայց ան յամառեցաւ ու գրեց, իր վերջին օրերուն, մեր զրականութեան Համապատկերը, երբ գիտութեան ոստիկանները կ'արգիլէին իրեն գիրը:

Մերձանցեալը տեսնելու իր կերպը տարբեր էր պատմա-բանասիրական չոր ու գիտուն մեթոտներէն: Փորձեց այդ անցեալը հասկնալ իբրև արուեստի տնկարան, ուր մեր հոգին իր արմատները արձակած էր: Իրն է արժանիքը այդ մարդոց ստեղծագործութիւններուն մէջ տեսնելու իրական արուեստի քանի մը տարբեր, որոնք մեր նուաւստացած հոգիներուն մէջ փառքի մարմարներու վերածուէին: Ինչ յուզիչ խանդաղատանքով ան գիտէր ժողով մեր մագաղաթներուն և անցեալէն մեզի եկած փշրանքներուն վրայ, իր զաւկին խանձարուրը

քակող մօր մը սիրով, Երբ կը խօսէր մեր երախտաւոր մեծ մեռելներէն, կը զգայինք թէ այդ մարդերը անուններ չէին իր շրթունքներուն՝ այլ արժէքներ և կանգուն հոսականներ իր հոգիին մէջ։ Անկարելի է առանց յուզումի՝ խօսիլ մարդու մը մասին, որ աւելի քան կէս դար վազեց, իր մեծ հաւատքը միայն ունենալով իբրև երիվար, իր զրականութեան վաստակին մէջէն, աշխարհի հօգորներէն ուզելու արևուն տակ տեղը իր ժողովուրդին։

Մեծ մարդոց հոգիին բացատրութիւնը պէտք է որոնել հոգիին մէջ այն ժողովուրդին, որուն ծոցածին զաւակներն են անոնք։ Որովհետեւ ամէն մարդ իր ժամանակին պատկանելէ առաջ՝ իր ժողովուրդին է ամբողջապէս։ Մարդոց հօգորներէն սկսեալ մինչև անշափահաս տղան, կնիքին տակն են իրենցմէ վեր այս օրէնքին։ Մեծ մարդերը հետեւաբար անձնաւորեալ արտայայտութիւնն են իրենց ցեղին և ժամանակին։ Անոնց կեանքի պատմութիւնը պէտք է որոնել ոչ թէ հոյ մը թուականներու և ծանօթութիւններու մէջ, որոնցմով կը հիւսուի կենսագրութիւն մը, այլ լուսաբանութեան մէջ այն ձգտումներուն՝ որոնք կը յատկանշեն անոնց ժամանակն ու միջավայրը։ Օշական այն քիչերէն էր, որ ըրած էր Թափանցումը մեր պատմութեան, ոչ իբրև թիւ և անուն, թուական և առաքում, այլ իբրև իրաւ այն աշխարհը, ուր իրարու ետեւ հարիւրաւոր սերունդներ աճեցան արեան և կրակի մէջ, արտադրեցին նոյն պայմաններով, նուաճեցին հողը, դէպքերը, և մնացին տէր իրենց արդար իրաւունքներուն։

Հպարտ էր մեր պատմութեամբ, մեր զրականութեամբ, զօր չէր իւզահարեր յաճախ պատուտելու զայն, հասնելու համար ցեղի ողիին։ Հակառակ իր ժխտումներուն և յարձակումներուն, պարկեշտ մտաւորականներէն ոչ ոք զրեթէ դէմ էր իրեն, հաստատելով իր մէջ ազնիւ և անկաշառ աշխատաւորը հայ միտքին։ Դարբինն էր, որ մեր անցեալի մուրին ու ծուխին մէջէն, կրակի կտորներու և ցայտքերու մէջէն կը փորձէր յօրինել արժէքները անցեալին և տեսիլքը վաղուան։ Աւելցուցէք այս բոլորին վրայ անկախութեան իր զգացումը անհատական և հանրային կեանքի մէջ, դուք չափով մը կը մօտենաք իր ուրուանկարին։

Իր լայն ընթերցողները և անոնց կարգին յուսախարութիւնները մարդոց դիրքերու, համբաւներու հանդէպ, կը տառապեցնէին զինքը և հետեւաբար կ'արդարացնէին իր դաժանութիւնը, իր բացասական կեցուածքը, թէ և երեւմն սահմանազանց։ Բայց արթուն պահակ մը միանգամայն, երբ յանկարծ մատղաշ գեղեցկութիւն մը յայտնուէր, որուն հանդէպ զիտէր զուրգուրալ ու խանդավառուիլ։ Այս զուրգուրանքին արդիւնքն է արդէն այն հսկայական ճիւղը, որ Օշականի զրական վաստակն է, տեսակ մը աշտարակաշինութիւն, հաստատ հիմքուր վրայ դրուած։

Բ.

Այս առիթով, կ'ուզէի անգամ մը ևս թարմացնել իր մարդու կերպարը և զրազէտի արժանիքները միտքերուն մէջ բոլոր անոնց՝ որոնք բարեկամ են զրականութեան։ Խօսիլ զրազէտ բարեկամի մը մասին ուրիշ բարեկամներու։ Մեր կենսագիրները միշտ ժլատ եղած են մարդերու ապրումներէն տեղեկու-

թիւներ բերելու, թողով որ գործը խօսի, որպէսզի ապագայ սերունդները անոր նային իրենց ուրոյն հասկացողութեամբ, անոր փոխ տալով լեզուն իրենց սեփական զգացումներուն և մտածումին: Կան ուրիշներ որոնք կը կարծեն թէ անձերը տւելի կ'արժեն իրենց գործէն, որ յաճախ շուք ու մոխիր է երբ համեմատութեան գրուի անոնց անձնական հմայքին հետ: Այս վերջին տեսակէտը սակայն, առաւելաբար հանրային գործիչներու վերաբերող, դուրս է գրականութեան և արուեստի սահմանէն: Օշականի պարագային պէտք է ըսել թէ իր կեանքին և գրականութեան միջև եթէ անուղղակի անդրադարձումներ կան, որ շատ բնական է, անմիջական և սերտ ողբեր մը գոյութիւն չունի: Իր գրականութիւնը հայելին չէ իր կեանքին և անձին, նման Զօհրապին, օրինակի համար, որուն գործը առաւելաբար պատկերն ու անդրադարձը եղաւ իր կեանքին:

Իհարկէ չէ Օշականը ներկայացնել իբրև մարդ և գրագէտ՝ անիկա բացառիկ էր, ինքնատիպ և իր նմանը չունի մեր հին և նոր գրականութեան մէջ: Կապարի, պիլնձի և ոսկիի խառնուրդ ձուլածոյ մը, ուր գիւղացին, մարդն ու գրագէտը երջանիկ շաղապատումով գիրար կը լրացնէին: Դժուար էր իր կապարը կշռել, պիլնձը ծակել, սակայն հեշտանք էր իր ոսկիի արձակած փայլքին նայիլ: Իբրև նրբատաղանդ զարծաւոր իր ներքին արժէքներուն, ան զիտցաւ զանոնք յիշել և անճշտել, արձակել տալու անոնց աղամանդեայ շուքը եղերական գեղեցկութեամբ: Հպարտ էր իր տաղանդին օտաւարտովը, սակայն համեստ ու քաղցր:

Օշական այն մարդերէն էր, որ երբ զրիչը ձեռք առնէ՝ կը մոռնար թէ առկէ աւելի սրբազան պարտք կրնար կենալ իր հասերուն: Այդ խղճմտանքին մէջ ան ազատագրել զիտցաւ իր զգայնութիւնները, երազներն ու վիշտերը, բայց մանաւանդ փառասիրութիւնները՝ պատահական, արտաքին վիճակներէ, անոնց հագցնելով իր հարուստ մտքին պատմութեանը: Ինչ որ ելած է իր զրէն՝ հոգեկան հարուստ, խոր, տարօրէն լեցուն տաքնապի մը արտայայտութիւնն է: Անիկա տարիներով լուռ մենակեացը եղաւ, առանց իր անունը հրապարակի վրայ թարմ ծախելու վարկպարագի տաքնապէն և զրական նախաճառութենէն: Յիսուն տարիներ շարունակ չթողուց զրիչը իր ձեռքէն, հակառակ շատ անգամ իրեն վիճակուած զփնդակ պայմաններուն: Գրեց ու ստեղծեց, թելադրանքին տակ իր անդրանիկ հոգեկանութեան և հանգանակներուն, զատուելով զինքը կ'անիտլ և յաջորդող սերունդներու ըմբռնողութենէն: Գրելու, ստեղծելու իր ահաւոր թափը, մոլեռանդութիւնը, հերետիկոսութիւնը յիսուն տարիներ շարունակ պարտադրելը, խնամելը, անոր հետ ամէնօրեայ մտերմութեամբ ապրիլը, այլապէս ողբերգութիւն մը իր կեանքին:

Անիկա բնաւ չմիացաւ խմբագրողներու բանակին: Եղաւ միշտ մտքով հզօր և խառնուածքով պարկեշտ, և յաջողեցաւ զսպել աճապարոտ փառասիրութիւնը, ունայնամտութիւնը բոլոր աժան կերպով փայլիլ ձգտողներուն: Խմբագրութիւն, յօդուած՝ պարտադրուած կապալար մըն է գրեթէ բոլոր մեր գրողներուն համար, շատերու ասպարէզին արշալոյսն ու վերջալոյսը: Մեր գրագէտներէն շատեր չեն տառապած արուեստի տաքնապով և ենթակայ են միւս շարժուն բանակին: Ի վերջոյ պէտք է գիտնալ թէ գրագիտութիւնը ամ-

բոլորին է, արուեստը՝ անհատին։ Այս երկու ըմբռնումները զրեթէ ներհակ յղացքներ են։ Առավելնր ինքզինքը ուրիշներու վրայ բաշխելու, ուրիշները նմանցնելու հետնակ աշխատանք է։ Երկրորդը ուրիշներէն զատուելու, ուրիշները նուաճելու հակայ երկունք մը։ Օշական մտաւորական մըն էր, այսինքն մէկը, որ կը սիրէր աշխատիլ ընկերութենէն անկախ, հանրային կեանքէն հեռու, ընկերային շարժումներուն անտարբեր, զեկավարելու տենչէն անմասն։ Որ իր իմացական ծաղկումին մէջ կ'աշխատի դնել ցեղին մտաւորական կարողութեանց բոլոր կարելիութիւնները։ Իր այս ճիգին մէջ, ան առաջ է իր ժամանակէն, իր ժողովուրդէն, ինչպէս նաև բարոյական և ընկերային հաստատուն թուաբերէն։

Իմ երեւակայութեան մէջ, ան կը մօտենայ Պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրտուսիի, իր նկարագրով, այլամերժութեամբ, հպարտութեամբ ու հանճարով։ Նման անոր՝ ոչինչէն սկսած և մինչև բարձունքները հասած։ Միշտ մախանքի և հալածանքի ենթակայ, մեծութիւններու վիճակուած՝ ճակատագրով։ Մէկը որ երիցս մահապարտ ըլլալէ յետոյ զատուեց իր զուլիք, զայն ճերմակ մագերու փուշէ պսակի մը վերածելէ վերջ։

Երկունքն ալ, Ֆիրտուսի և Օշական, կու գային զիւրդէն, լեցուն՝ հողին շունչովը, այսինքն իրենց ժողովուրդի խորունկ ձայներովը։ Հողը հողեղէն հզօր կառոյցն է ներքին մարդուն, որ զիտէ աճեցնել, բեղմնաւորել ու մարմնացնել հողին, մայրագորով և աննահանջ։

Հակառակ իր զիւրդացիի չարքաշութեան, երկաթեայ կամբին, տրտում էր Օշական։ Ան իր որդին մէջ ունէր պարապ մը, զոր ոչինչ կրնար լեցնել։ Տրտմութիւնը, որ իր խորհրդանշիչ շղարշներովը մեր կեանքին մանրաթելը կը կազմէ, ըստ ինքեան արժէք մը չէ, սակայն բոլոր անոնք՝ որոնք այս աշխարհի վրայ գիտակից և խորունկ կեանք մը կ'ապրին, ունին այդ տրտմութիւնը։ Ո՞վ վրայ գիտակից և խորունկ կեանքի հիմնայատակը ցաւ է, թէ գերազոյն նկատուած հաճոյքի գիտեր թէ կեանքի հիմնայատակը ցաւ է, թէ գերազոյն նկատուած հաճոյքներն իսկ, վերջին գումարի մը մէջ, անոր պիտի վերածուին։ Սուր, ծանր, մութ և խուլ տառապանքը բոլոր այն բաներուն պէս, որոնք մեզի հաշիւ չեն տար, բայց կը պարտագրեն զիրենք մեզի։ Տառապանքը, որ կը ծնի մեր աշխատանքէն, հաճոյքներէն, կ'ընկերանայ մեր առաքինութիւններուն, շուքի մը պէս ետնէ, է մեր սէրերուն և բարեկամութիւններուն։ Կը սպաքէ մեր մարմինը, կ'արկնէ հողին հոն՝ ու չէինք սպասեր իրեն։ Միայն ծանծաղամիտներ չեն զգար անոր սեղմ ու ծանր օդակները, որոնք օրերուն հետ կու գան սեղմելու մեր հողին, Վիշտը իր ուրոյն ալբիւրները ունի, զգայուն հողին՝ որ իրեն ու երևոյթները իրենց բացարձակին, իտէալին կը տանի, որ իր մէջ կը կրէ աշխարհ մը շատ աւելի մեծ ու տպածառ, և որ կը տառապի յաճախ իր ունեցածին շատութեանը համար, իր մեծութեան տրտմութիւնը ունի։ Մարդիկ՝ որոնք վիշտը արդիւնք չէ կեանքէն պատճառուած անբախտութիւններու կամ ներքին բեռններու։ որոնք տրտում են ոչ թէ երկրին երեսը ծածկող մութին համար, այլ Աստուծոյ գէմքը սքողող մշուշէն։

Տրտում է արուեստագէտը՝ կեանքին նայող իր հողին առանց տառապանքի չէ որ ետ կու գայ։ Մեր շուրջը անորոշուած քառսէն արուեստագէտը

կը ճգնի վերքերել երազը մարդուն՝ որ կը յապաղի լերան ետին, յոյսը սիրտե-
րուն՝ որ թռչունի թևով կը հեռանայ, ու վառ յիշատակը քիչ քիչ ցամաքող
կեանքին: Տրտում է արուեստագէտը իր այս նոր աշխարհաշինութեան համար
և տրտում՝ իր նորակերտ աշխարհին մէջ:

Լուռ մարդ ընէ էր Օշական, այսինքն մէկը՝ որուն մտածումներն ու
զգացումները գերազանց էին խօսքերէն: Մեծ արուեստագէտները չեն պարպեր
ինքզինքնին խօսակցութիւններով, որովհետեւ եթէ խօսիլը ցանկ է, մտիկ ընելը
քաղել է: Օշական խոյս կու տար ամէն բանէ որ աղմուկ էր, հետադարձութիւն և
բարբառնչանք: Իր լուսութեանը մէջ ոյժ մը կար սակայն որ սպառնալիքի մը նման
կը կախուէր շատագորոյցներու զլխուն: Բոլոր մեծ ու գեղեցիկ մտածումները կը
ծնին ու կը դարձնուին լուսութեան մէջ: Մարդիկ իրապէս կ'ապրին երբ լուռ են:

«Իր զարմանամա՛ կ'ըսէր յաճախ ինծի, թոր քեզի եկողներուն հետ կրնաս
այսքան երկար և ախորժակով խօսիլ: Ինծի պէս յիմար գիւղացի, ուրկէ՞ սով-
բած ես մարդոց հետ յարաբերելու և պատշաճելու և անոնց մտածումներուն
համաձայն խօսելու արուեստը»: Կը տաղտկանար երբ մարդիկ իր շուրջը շաղա-
կրատէին, և ասիկա ականջներու յոգնութիւն մը չէր միայն, այլ մտքի ձանձրոյթ:

Օշական հեռու պահած է ինքզինքը միշտ առաջնորդելու դեր ստանձնող
հին և նոր սերունդի ներկայացուցիչներէն, երբ անոնք հանրային գործիչի և
հրապարակագրի գրաւիչ պատմութեաններով կը սիրէին սոնքալ: Թոյլ չէ տուած
ինքզինքին ընաւ որ իր անունը լրագրական սիւնակներէն վազէ, կամ հասա-
րակական հարցերու յաճախ ունայն վերլուծութեանով սպառի: Ունէր հանրային
հետաքրքրութիւններ, բայց ոչ մէկ հոսանքի կը պատկանէր: Մեր պապերը
աւելի իմաստուն էին, կ'ըսէր յաճախ: Անոնք ալ ունէին անշուշտ եղբրախոյս
իրենց ետը, զիրար կործանելու մոլուցքը, դարաւոր վէրքը մեր պատմութեան,
սակայն խիճերով պատ հիւսելու չափ միամիտ չէին: Մեր երազատեսի միամը-
տութիւնը միշտ իրողութիւններէն դուրս գործեց, բախտախաղի դնելու աստի-
ճան մեր գոյութիւնը: Մենք արի արանց զինուորները հանդիսացանք մեր աղէ-
տին, անարգասիք յանդգնութեամբ հրաւիրելով մահը: Խոր հիւսցում ունէր մեր
ժողովուրդի ողջ մտութեան վրայ, եթէ օտար հովեր չգային գայն այլայլելու:
«Ողջ մտութիւնը ժողովուրդի միտքն է», կ'ըսէր, «եթէ մեզի պակասած է յաճախ
իմաստութիւնը, բայց արթուն եղած է մեր մէջ ողջ մտութիւնը, մարդուն ա-
մենէն չքնաղ առաքինութիւններէն մին, բնագոյի, բանականութեան և փորձա-
նութեան համադրումներէն բաղադրուած: Պարտաւոր էինք նախազգալ աղէտը
որ կը նիւթուէր, մեր ժողովուրդին գոյութիւնն իսկ սպառնալու ջնջելու չափ
ընդարձակ: Միւս կողմէն սակայն, գուժկան մունետիկ մը չէր և խոր համակ-
րանք ունէր իր ժողովուրդի առաքինութիւններուն և սրբութիւններուն նկատ-
մամբ: Օշական գիւղացի էր. անոր համար հողը, հայրենիքը, ժողովուրդը ու-
րիշ զգացում և տարողութիւն ունէին: Հայրենասիրութիւն մը, որ ողբով ու
աւանդութեամբ չ'ուռիւր, այլ կը մնայ իբրեւ անսպառ և քաղցրագին լոյսը իր հո-
գիին, մեր աւերներուն, մութերուն և փառքերուն վրայ առկախ: Իրեն համար
հայրենիքը հող էր, իբրեւ յղացք ու զգայութիւն, իբրեւ ցեղային ոյժ, ստաց-
ուածք և ապահովութիւն, սուրբ գերեզման մեր հայրերուն, օրրան սերունդ-

Ներուհն, հնձան մշակոյթին, առանց որոնց կարելի չէր դիմանալ, ապա՝ իբրև կոստուած երազ և նիւթ տարսիողանքի:

Միևս կողմէն, զրականութիւնը հանրային երևոյթ կը նկատէր և զրազէտը հանրութեան կը ծառայէր իր ճամբով: Անոր ուզեր ընդունիլ այն տեսակէտը թէ զրականութիւնը իբրև հանրային երևոյթ հանրութեան պէտք էր հասցէտազրուէր, զոհացում տալով օրուան հարցերուն և մարդոց ախորժակներուն: Օշական ևս Անտոնէ Ժիտին հետ կրնար ըսել. «Ես կը զրեմ անոնց համար որ պիտի գան»: Որովհետև արուեստի գործը ուղղուած չէ ներկային, այլ ապագային: Գրազէտը իր յրջանի արտազրութիւնը չէ միայն, այլ ժամանակակից է այն դարաշրջանին որ ի լինելութեան է: Գործ մը, ըստ իրեն, կատարելաին կը մօտենար երբ ներկայացնէր իր ժամանակի հարազատ պատկերը և դառնար մարդագէտութիւն մը ապագային համար: Որքան իրաւունք ունէր Օսկար Ուայլտ երբ կ'ըսէր. «Գրազէտը ապագան է: Թագաւորը իր ժամանակին միայն կ'իշխէ, իսկ արուեստագէտը՝ բոլոր ժամանակներուն»:

Ձեռ ուզեք կանգ առնել իր անձնաւորութեան այն մանրամասնութիւններուն առջև, որոնցմէ աւելի թերեւ մեզմէ չատեր պիտի ուզէին ցոյց տալ իբր տարր մարդերու կեանքին: Չմոռնանք, միւս կողմէն, թէ մարդեր տալը կը նշանակէ հոգեբանական կարգ մը երեսներու և անոնցմով պայմանաւոր գաղափարներու համադրութիւնը ընել և կամ առնուազն զանոնք հոգեպրել զէթ իրենց կեանքի մեծ փուլերուն վրայ: Յրոյտեան վերլուծումով մը զուցէ կարելի ըլլար մասամբ մօտենալ անոր խառնուածքի հէշքին: Կիրք, արիւն, հոգեկան վիճակներ, սեռային սլոքին տակ իր գրականութեան նուագին ստեղծաշարը կը կազմեն: Իր իմացական կառոյցը, զգացական ու բնազդային լծակներէ զսպանակուած, ենթագիտակցական էր, ուր սեռայինը կ'առաջնորդէր զինքը յաճախ առանց իր կամքին:

[illegible]

է բոլոր «միակերպութեան»։ Մեծ զործերը ի վերջոյ մենութեան մէջ կը խնայն և կեանքէն բխող և իր զործը ընդգրկող այս առանձնապաշտութիւնը մէկ կողմէն պաշտպանած է անոր զործը, միւս կողմէն բոլոր զինքը կարգացողները լեցուցած է վայրադ մտապատկերներով իր մասին։ Գիտեմ տասնէն աւելի մարդեր, որոնք հակառակ իրենց փափաքին՝ իրեն այցելութեան մը նեղութիւնը կ'ուզէին խնայել, խորհելով բիրտ և դաժան մարդու մը հետ շփման մը անսեղութենէն։ Սակայն մեծ կ'ըլլար նման խորհողներու զարմանքը, երբ կարծր և անհանդուրժելի նկատուած Օշականի փոխարէն, որ Արամազդի մը կատաղութեամբ միշտ հալածեց յաւակնութեամբ և բռնութեամբ «Տիրոջ աղին» մտնել ուղղուները, կը դիմաւորուէին մանուկի մը չափ պարզ և հին բարեկամի մը նման։

Օշականի մէջ, ի հեճուկո իր արտաքին անտաշ պարզութեան, մեծ բանաստեղծ մը կ'ապրէր, իր զրաւան հունձքին առաջին պտուղները բաբախուն վկայութիւններ են այդ ուղղութեամբ։ Ունէր ուժեղ և ճառագայթուն երևակայութիւն և իրենք դիմաւորելու քաղցր յօժարամտութիւն, որ միակ զաղտնիքն է ստեղծագործութեան։ Մարդը որ գիտէր զգալ վայրադ թշուառութիւնը բոլոր անոնց՝ որոնք հաճոյքի համար կ'ապրէին լոկ, և արտակարգ ու պանդոյր խեղճութիւնը հարուստներուն։ Խոնարհներու և անժառանգներու նկատմամբ իր սէրը, զոր այնքան սրտառուչ կերպով տուաւ, կը բխէր այս զգացումէն։

Օշականի միտքն ու հոգին, հակառակ իրենց պարզութեան, հարուստ էին իշխանի մը զանձարանին չափ։ Աժան զովասանք մը ըրած չենք ըլլար իրեն երբ ըստնք թէ Նիդիէ Դուրեանէն վերջ աւ մեր մեծագոյն հմուտը եղաւ։ Կը ճանչնար պատմութիւնը ոչ իբրեւ թիւ ու անուն, այլ իբրեւ ներքին այն իրականութիւնը՝ որուն մտատեսութիւնը ունէր։

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին, Օշական Երուսաղէմի ժառանգաւորաց սրահին մէջ խօսեցաւ սկսող աղէտէն և անոր ճակատագրէն։ «Մօժինօն», ըսաւ, «զոր Եւրոպայի պաշտպանութեան բերդը կը նկատեն Դաշնակիցները, ոչինչի պիտի ծառայէ։ Գերմանները յիմար չեն մէկ ու կէս միլիոն զինուոր զոհելու անոր գրաւումին համար։ Անոնք Պելճիքայի հաւաքէն պիտի բանան զիծը Ֆրանսա մտնելու։ Անգլիա երկար ատեն պիտի դիմանայ, անորոշ ճակատագրով։ Իսկ եթէ Հիթլեր գերագոյն յիմարութիւնը գործէ Ռուսիոյ վրայ յարձակելու, յաղթանակը անկասկած Դաշնակիցներուն է»։

Արտակարգ լուսամտութեամբ կշռեց թափուող արեան քանակը՝ պարտըւողին ու յաղթողին համահաւասար։ Գերմանիա չի կրնար շահիլ, պէտք չէ որ շահի պատերազմը։ Ըստ իրեն, ասիկա պիտի նշանակէր բիրտ ուժին յաղթանակը մտքին վրայ։ Այս խօսքերը զրական հմայք մը չէր որ կը լուսաւորէին, այլ կու գային յայտնատեսութենէ մը, մշուշէն անդին տեսնել կարենալու կարողութենէն, զոր միշտ ունեցեր էր մտքի այս կախարդը։

Գիտէր նոյնպէս մեր Նեկեղեցին, իբրեւ սրբազան մասը մեր պատմութեան. ոչ իբրեւ գաւազանաղիք մը, այլ իբրեւ կրկէս մը իրարմէ հզօր առաքինութեանց, որոնցմով դօտեպլինդ՝ մեր հայրապետները անցեր են արիւնի և կրակի մէջէն։ Կը ճանչնար մեր հին և նոր մատենագրութիւնը իր խորութեան և գեղեցկութեան մէջ, և ոչ ոք իրեն չափ կրնար հաղորդ ընել մեզ անոնց

հոգեկան, ցեղային և մանաւանդ գեղազիտական արժէքներուն: Ծանօթ էր նոյնպէս օտար մատենադրութեան, իր լայն և խոր երեսներով: Տեղեակ էր գիտական, հոգեբանական և նոյնիսկ բժշկական ուսումներու որոշ և ընդարձակ գօտիներուն և գիտէր ընդգրկել այս բոլորը, մանազիտական ըսուելու չսփ մանրամասն ճշգրտութեամբ:

Ոչ ոք պիտի ուզէր համաժառանգ չըլլալ ինծի՝ իր հազարաւոր աշակերտներէն և սակայն թիւով քիչ բարեկամներէն, եթէ ըսեմ թէ Օշական մեր ամենէն պարզ, ազնիւ և օգտակար ըլլալու զգացումով տոգորուած անձն էր: Այս վերադիրները եթէ ուրիշներու պարագային բացուելու պէտք չունին, Օշականի անունին առջև անհրաժեշտ բացատրութեան կը կարօտին: Օշական որուն զրականութեան մէջ զոյուծիւն չունին կարծես ածական ու մակբայ, որ ամէն բանէ աւելի պահանջեց, ինչպէս կեանքի՝ այնպէս ալ զրականութեան մէջ, պարզութիւն և իրաւութիւն, իմ հանդիպած ամենապարզ մարդերէն էր: Պարզ էր իր ընկերային յարաբերութիւններուն մէջ, պարզ՝ իր քաղկերտներուն և բարեկամներուն նկատմամբ: Սիրտն էր կեդրոնը իր էութեան: Հակառակ իր մեծ մտաւորական մը ըլլալուն, պարզ մարդոց ընկերակցութիւնն ու մտերմութիւնը կը նախընտրէր: Միտմիտ չէր, այլ բարի և անոխակալ: Գիտէր չարը իր բովանդակ զաղբելիութեանը մէջ, բայց նոյն ատեն չէր ուզէր հաւատալ կարծես չարիքի սկզբունքին, հակառակ այն իրողութեան որ կը ճանչնար Թուրքը:

Ազնիւ էր Օշական, մանուկի մը պէս բացսիրտ: Ռեանսի մը ուզեղը ունէր, բայց մանուկի մը հողին: Գիտէր աշխարհի շարն ու բարին, սրբազան մատեաններու խոստումը, բոլոր ժամանակներու գիտուններուն վճիռը, բայց խորագէտ կը սիրէր գեղեցիկութիւնը մանուկի հողին և կ'ազդուէր հաւատքով ժողովի եկող տէրտէրի ազօթքէն: Թերեւս ասկէ կու գայ այն տարօրինակ վիճակը, որուն նմանը մենք յաճախ կը հանդիպինք Բաֆֆիի և Ահարոնեանի մօտ: Ատիկա առհաւական ազնուութիւնն է զուցէ իր ժողովուրդին և կտակը իր արեան, որուն գինովն է որ մենք մեր բոլոր գերութեան ընթացքին պահեր ենք մեր հոգեկան միութիւնը, զոր մեր ժողովուրդը ունէր կանխող դարերուն:

Իր գործին մէջ խորունկ անդունդներ, հոգեբանական անմատոյց բարձունքներ, ծանրածանր մեղքերու ճահիճ, ինչպէս ամենէն զաղիւ ոճրագործներու ջոյիւր, անբաւական կու գան պղտորելու այս քառասյունութիւնը որ զգալի է Տոստոյեւսիի ալ գործին մէջ, որ Օշականի գործին նման թէն թանձր: աղջամուղջի մէջ խորատոյգ, չի դադրիր քրիստոնէական սիրոյ բոցավառ աշխարհ մը ըլլալէ: Ռուսին միտմիտ էր և Հայուն ազնուութիւնը: Օշականի զգայնութիւնը նուազ ներգործական է, սակայն շղարշային ծփանքով կը փռուի իրերուն վրայ և մարդոց մէջ կը գնէ անօրինակ խռովք և քաղցրութիւն: Իր թափանցեալին սրութիւնը կենդանի մարդերն ու անցեալ կեանքերը գիտէ ճեղքել ու անցնել: Թիւնը իր հմուտութեան և լայն հորիզոնութիւն, Օշականի միտքը մեղաք թաշկինակի մը նման քաղցր էր ու ծփուն, և մանուկի մը ափը պիտի տաքս թաշկինակի մը նման քաղցր էր ու ծփուն, և մանուկի մը ափը պիտի տաքս: Բաւէր գայն ամբողջապէս իր մէջ ունենալու: Շատ քիչ բարեկամներ ունէր, բաւէր գայն ամբողջապէս իր մէջ ունենալու: Սակայն իր անվերապահ բարեկամու՜ վատնորի քիչերուն կրնար ընտելանալ: Սակայն իր անվերապահ բարեկամու՜ թիւնը շահողներին նկատմամբ պարզ էր ու սրտաբաց՝ դպրոցական ընկերոջ մը:

նման: Կը հաւատար թէ մարդկային որակէ յարաբերութիւն կատարեալ չէ, եթէ չէ պսակուած բարեկամութեամբ:

Ընկերութեան մէջ երբ մտայնութիւնն ու մթնոլորտը չխօսէին իրեն, ժամերով կրնար լուռ մնալ: Իսկ երբ շրջակէին պայմանները, այն ատեն դիւրահաղորդ կը դառնար: Ժուժկալ էր, պերճանքէ փախչող: Պարզ էր իր նիստ ու կացին ու վարժունքին մէջ, իր կեանքէն աքսորելով բոլոր արուեստական սենակութիւնները: Կրնար մուճակներով և զիշերագոյնստով հիւր ընդունիլ, չծօռով խօսիլ, ճկնիկ ըսել նազելաշուք և սնգուբուած տիկնոջ մը: Վեհաբար, ներքու նեղինակը խոնարհ ու զարասողի էր իր բարքերուն, իր շարժումներուն, իր նիստ ու կացին, խօսքին ու վերաբերմունքին մէջ: Պարզութեան մէջ բարդ ու բարդութեան մէջ պարզ: Բիրտ էր և ինքնիշխան, հաւատար ընտանութեամբ և ազատութեամբ կրնար խօսիլ ինչպէս սովորական մարդերու՝ այնպէս ալ դրամատիկերու և պատրիարքներու հետ:

Իր նախատարիներու աղքատութեան սարսափը և ապագայի անորոշութիւնը կը քալէին իր հետ, ստիպելու զինքը որ ըլլար վերջին ծայր խնայասէր: Ձեռքիս տակ ունիմ իր երկու նամակները, Թորգոմ Սրբազանի գրուած: Առաջինին մէջ կը խնդրէ որ Սրբազանը ազատէ զինքը հացի հարցէն, որպէսզի կարելիութիւն աւուէր իրեն իրազործելու գրական իր երազները: Այդ օրերուն, ան աւուէր իր մտքին մէջ իրազործելի համապատկերը իր ժողովուրդի շնորհներուն, ինչպէս մտատեսութիւնը՝ այդ շնորհներով իրազործելի բարիքներուն, կարելի այս պայմաններու ստեղծումով շտկելու իր մէջքը, Հայ գրագէտի ու վարժապետի դերագոյն կարիքը, կրել կարենալու այն սրբազան բեռը, որ մեր ժողովուրդին էր: Երկրորդ նամակով Սրբազանին միջնորդութիւնը կը խնդրէր մեկննաս մը ճարեւու Վտեփաննոս Սիւնեցիի քնարախաղին:

Ինքը, որ այնքան խոր գիտէր թափանցել իր հերոսներու հոգիին, շատ անգամ զուրկ էր առօրեայ կեանքին մէջ զինքը շրջապատող մարդերը հասկընալէ: Իր շուրջի մարդոց առհասարակ կը վստահէր, շարունակելով մնալ վերապահ նոյն ատեն: Այս երկուութիւնը, աւելի ճիշդ՝ ճշմարտագանցութիւնը, հաւատք ըլլալէ աւելի վիճակ էր իր մէջ: Պէտք չէ մոռնալ որ գիւղացին որքան պարզ և հաւատաւոր, նոյնքան վեհերոտ և անվճռական է ընկերային յարաբերութիւններուն մէջ, անոնց յարափոփոխ ու միջին ալիքներուն վրայ դիւրութեամբ նստել չկրնալուն համար գուցէ:

Գ.

Ճակատագիր է որ տգիտնին կտաւները, խորշումին մարմարները, ալօտին էջերը: Այս օրէնքը քիչ բացառութեամբ արորած է իր անողոք խստութեան ներքեւ ինչ որ իբրեւ քաղաքակրթութեան նշանակ, սաէպ չբեղ իրազործում, հասած է մեզի: Անկէ զերծ ոչ մէկ իրացում այն սնորակելի արժէքներէն՝ որոնցմով կազմուած է հայ գրականութիւնն ու մշակոյթը: Միւս կողմէ սակայն, ժամանակը կը դալկացնէ ու կը տորէ կեղծը, կը մոխրացնէ անիրաւիանը միայն, որոնք չեն դիմանար ժամանակի ալիքներուն, նման ծովափին չինուած աւազէ աշտաբաններուն:

Մարդեր կան իմաստի ինչպէս գործունէութեան բոլոր մարզերէն՝ որոնց ստեղծած հոսանքները կ'անցնին գիրենք, Ուրիշներ, որոնց տրտուած փառքը պատանքի պէս կը պարուրէ անոնց զիակաները։ Օշական առաջին կարգին կը պատկանի, իբրև մին զրչի մեր մշակներէն, որուն շատ բան կը պարտի արև-մշտահայ գրականութիւնը։ Մատղաշ երիտասարդութենէն մինչև իր մահը, աւ-նորինակ որքան խովմայոյ պայմաններու տակ անդադար զրիշ շարժեց, առանց պատրանաթափ ըլլալու պայմաններու ճշունմէն՝ ապով իրմէ վերջ եկող երկու սերունդներուն իմացական ու զգացական հետաքրքրութեանց կարելի հանգա-նակները։

Նման բացառիկ ընտրեալներուն, Օշական ճակատագրուած էր չպատկանելու իր ժամանակին, ըլլալու համար մարդը բոլոր ժամանակներու: Յաճախ բացառիկ խառնուածք մը, ստէպ ներքին զարտուղութիւն մը ինքզինքը ըլլալու, պատճառներ են այս հէրթաթունակ փառքին: Ոմանք գինքը կը նկատեն կամուրջ մը ընդմէջ երկու սերունդներու: Օշական կը պատկանի ոչ թէ կ'սերունդի: Անիկա երկուք մըն է մեր զրականութեան մէջ, տաղանդ մը՝ որ իր ներաշխարհով կը տնանէր, տնցնելու համար իրմէն և կեանքէն անդին՝ անոնց մէջ նուաճումներուն:

Սովորութիւն է գրողներու կազմաւորման մէջ որոշ ազդեակներ ճարել կամ ենթադրել ու վերլուծել զանաւ: Այս պարագան չի լսւծեր օտակախ տա-
գանդներու տեսակարար տարողութիւնը: Օշական զինք անուցանող բոլոր շըր-
ջաններու և ազդեցութիւններու հոսանքն ի վեր թիւովաող մը եղած է, բաժ-
նելով այսկերպ բոլոր մեծ ու հարազատ գրողներու ճակատագիրը:

[illegible]

ծածկուած ճշմարտութիւնները, որոնք կը խլորին իր մարին մէջ և որոնք տ-
մենէն խորունկներն են մեր դիտակցութեան: Օշականի խոնարհները, իրենց
պարզ բայց եղեռական գեղեցկութեամբ ու պատրանքներովը, երբ Պատանի ենը
իրենց սարսուռներովն ու երազներովը կը բանան նոր վարագոյրը Հայ Գիւղին,
հրեղէն գծագրութեամբ և ինքնատիպ ստեղծ: Մակ Պետկը՝ սիրոյ խորունկ բա-
բախումներով և հերոսական տիպարներու գծագրութեամբ: Մնացորդացը զիւ-
ղական գերդաստաններու փոթորիկ մըն է, ժառանգութեան պահպանման ա-
խորժակներով, ինչպէս նաև սիրոյ և ոճի իր եղեռական հանգէսով:

Իբր թատերագիր ունի Նոր Պսակը, Ասեփանոս Սիւնեցի, երբ Մեռնիլ
Գիտեց, Արիլէսի Կունկիկն Տակ և ուրիշներ, առնուած առօրեայ կեանքէն և
մեր անցեալէն, որոնք մնայուն արժէքներ պիտի մնան մեր բժմին:

Մեր զրականութիւնը տկար ընծայող պատճառներէն մէկն ալ իր որոշ
չափով իմաստէ, աւելի յաւակնոտ բառով մը՝ իմաստասիրութենէ զուրկ ըլլալն
է: Մեղի, պակասած է մարապէս կաթմակերպուած գաղափարներու սարուածը,
որ իբր խորիմաստ հիմք պաշտպանէք ստեղծումները: Մեր զրագէտները չեն
տառապած գաղափարներու տաղանայովը, ուր միտքը գանցառելի տարր մը կը
մնայ: Պատկերացած իրենց թափանցումին սփռուած և կոկոզած՝ զգայնութեան
աննշան խոռոչին մէջ է կեանքը ձևած են իրենց ուղեղին նիհար ոսպնեակովը
միայն: Արուեստի գործերը պէտք է ազատագրուին հասարակ տեղիքէն: Լէոնիս
Անտրիէվ աղու յանգրութեամբ մը կը ջնջէ իր զրածներէն երկրորդական տար-
րերուն միծ մասը ու կը հասնի հզօր յառականութեան մը՝ որուն լարերը ի-
րարմէ կը ստանան իրենց ուժգին խռովքը: Կառուցումի մը պարագային, նոր
միտք մը պէտք է ոգևորէ մարդկային գործունէութեան բոլոր ձևերը: Մար-
սէլ Փրուստ կը յաջողի երկրորդական իրապաշտութիւնը փոխարինել նոր ու
անակնկալ ճառագայթումով մը, ուր կեանքը գործողութիւն կը գտնէ ուրիշ
խաւերու ներքեւ: Տոստոյկսի ևս ազատ է երկրորդականին բռնութենէն: Գոր-
ծողութիւն և իմաստ երկու երեսներն են միևնոյն իրողութեան, զոր կեանք
կ'անուանենք: Գրականութիւնը զիրքերու անհատական պատմութիւն մը ըլլալէ
աւելի, անոնց մարմնաւորութիւնը պարտադրող գաղափարներուն և ասոնց ճնշուած
մովը կազմուած պատկերներուն արձանագրութիւնն է: Գիրք մը շատ բաներ
ըլլալէ առաջ շեշտ անհատականութիւն մըն է: Կեանքը՝ ամէն բանէ վեր: Երբ
իր վարդապետութիւնը, սակայն ոչ մակերեսէն տրուածը, այլ առնուած իր
ներքին, հոգեկան ապրումներովը: Ահա իր խօսքը, պատահօրէն ըսուած, թէ
«ողորմելի բայց ողջ կատու մը հազար անգամ աւելի կ'արժէ քան սատկած
առիծ մը»: Անկցի ուրեմն հոռոտորութիւնը, շարքը, կեցիքը: Կեցցէ իրականու-
թիւնը, որուն մէջ մարդու հոգին խօսի և անով՝ հաւաքականութեան մը սիրտը:

Օշական չէր զրեւ ուրիշները զարմացնելու կամ իր զրածներուն աղմու-
կովը հեշտանալու համար: Մտառուչ էր իր պարագան: Նոյնիսկ աչք առաւ
խորտակուիլ կիսուած սրտէն, իր փառասիրութիւններէն ոմանք իրենց լրուսին
տանելու համար: Սրտի հարուածէն յետոյ, քաջութիւնը շունչը սկսեցրու
մապատկերքը՝ Կիսաւարտ ձգած էր «Մնացորդացը» բժիշկներու թելագրանքով
և ալժմէ՝ նոյն բժիշկներու հրահանգով, կը զգուշանար մտքի ծանր աշխատանքէ:

Մահուան մզմատանջը կը հալածէր զինքը, «կէս մարդ եմ» կ'ըսէր յաճախ և աչքերը կը լեցուէին: Անհամեստութիւն թող չնկատուի եթէ ըսեմ թէ իմ թելադրանքովն ու ստիպումներով էր որ ձեռնամուխ եղաւ այս կոթողական գործին: Ամէն անգամ երբ կը լրացնէր հեղինակ մը, սրբազան պարտք մը կատարողի գոհունակութեամբ և թեթեւեղ սրտով կ'ըսէր. «Տղայ, կարծեմ թէ իրաւունք ունէիր ըսելու թէ աշխատանքը կը մաքրէ ժամանակի ժանդը մեր շիղեքէն և աւելի դանդաղ քայլերով կը տանի մեզ մահուան»:

Գրելէ առաջ անկա ունէր ամփոփումի սուղ պահեր՝ որոնք զինքը կը մղէին սեղանին: Անգամ մը մտնելէ վերջ իր նիւթի կաղապարին մէջ, այլևս ժամերը գոյութիւն չունէին իրեն համար: Մղուած իր մտապատկերներէն, իր կիրքերը ունենալով իրեն զահաւորակ, ան կը զեղուր իրմէ ինչ որ տարիներու մթերումն էր եղած: Հակառակ իր կուտակուած դառնութիւններուն, պահեց մինչև իր մահը մտաւորականի յատուկ զգայութեանց թարմութիւնը: Իր ամուր գիւղացիի խմորը իրեն բերաւ դիմանալու ուժէն գուրս՝ չլլանալու, դասալիք չըլլալու բարիքը: Վսեմ շեղումներու մարդը եղաւ իր խառնուածքով, զործով ու զարտուղութիւններով, որ սակայն իրեն յատուկ ներդաշնակութեան հասաւ, ըլլալու համար աններդաշնակ ներդաշնակութիւնը մեր գրականութեան:

Թերևս շատերուն անծանօթ է թէ Օշական զրչի մէկ յեղումով կը լեցնէր էջերը, առանց վերստին անդրադառնալու և սրբագրելու իր գրածը: Գուցէ այդ է պատճառ որ եթէ ոչ կրկնութիւններով՝ գէթ վերաշեղումներու կը հանդիպինք իր մօտ յաճախ: Յետոյ, իր գրածները յիշելու դժուարութիւն ունէր, որ յիշողութեան պակասէն աւելի արդիւնք էր իր մտքի տեղան ու արտակարգ յորդումին: Ա. Խահակեանի եօթանասնամեակին ատիթով, խնդրեցինք Օշականէն որ գրէր «Քարպետ»ին մասին, մեղմելով անցեալին իր յայտնած մեղադրանքները անոր գործին նկատմամբ: Օշական երկար յօդուած մը գրեց «Սիոն»ի համար, առանց շատ ըսն գեղչելու իր տեսակէտներէն: Ստիպուեցանք ի պատիւ յորեկարին գուրս ձգել իր արտայայտութիւններէն ստուար մաս մը և դրականի վերածել բացասական արտայայտութիւններէն ոմանք: «Սիոն»ի լոյս տեսնելէն վերջ, Օշական չանդրադարձաւ տեղի ունեցած փոփոխութեան: Անդրադարձաւ այն ատեն միայն երբ Պէյրութի յառաջդիմական մամուլը զինքը կեղծաւոր ու անպարկեշտ յայտարարեց, քանի որ տարիներ առաջ հրատարակուած «Փիւնիկ» շաբաթաթերթին մէջ Օշական տարբեր չափանիշերով կշռած էր Խահակեանի գործը:

Վերոյիշեալ իրողութիւնը հաստատող աւելի կ'ընտրէր պարզայ մը: Եւ հան Պէյրութեանի խնդրանքով յաճախ Օշականի կողմէ քննարկադիր կը գրուէին, քրուսադէմի ժառանգաւորաց Վարժարանի և Ընծայարանի տղոց կողմէն ներկայացուելու համար: Զանոնք բեմին յարմարեցնելու նպատակով, կը կրճատուէին և որոշ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէին: Օշական ներկայ ըլլալէ յետոյ բեմադրութիւններուն, չէր անդրադառնար եղածին:

Օշական իբրև վիպագիր՝ խոտոր ճամբաներու մարդն է: Անոր համար վէպը պատմութիւն մը չէ միայն, դէպքերու հետաքրքրական յաշորդականութեամբ, հերոսներու տողանցքով կամ էմթիկներու ճարտարամտութեամբ:

Անոր վէպը բուռն սէրերու և կիրքերու բախումը կը բերէ մեզի, արտակարգ աճուսով, ապա կործանումը մահուամբ, այսինքն ճակատագրական վախճանու մովը դէպքերու բռնութեան: Օշականի մօտ մարդերը հետաքրքրական չեն իրենց արտաքին երեսներովը, ուշագրաւը անոնց հոգին է, իրենց յոյգերու ալիքներովը, սիրոյ, կիրքի, ատելութեան հրավառ պահերուն մէջ: Իր տիպարները յաճախ թէ՛ հերոս են և թէ՛ ոճրագործ, լոյս ու ցեխ, նման Տոստոյևսկիի կերպարներուն: Անոնց հոգին կը վարուի ճակատագրի ձեռքէն, որուն գործիքներն են լոկ մարմինները:

Իր գրականութիւնը բխում էր և ապրում՝ իրագործում ըլլալէ առաջ: Ներշնչումները իր մտապատկերներուն հոգին ընդերքէն քաժուռոյ շիթեր չէին իր մօտ, այլ յորդազգի վազքը ջրվէժին: Հակառակ ատոր, զրելու աստեռն ան զիտէր հնազանդիլ խիստ և անբացատրելիօրէն նուրբ օրէնքներու: Նիցշէի պատկերով կը պարէր շվիթներուն մէջ՝ այն օրէնքներուն, որոնք յաւիտենական և անխախտ են և զոր մարդ չի կրնար անպատիժ թաղակոխ ընել: Օշական անոնց սեղմոյ ծանրութեան ներքե և շարժէր թեւակ մը ներքին խայտանքով, զոր իրեն կ'առթէր իր խառնուածքը և ուրիշ անցաւոր ու փոփոխական պայմաններու հնարաւորութիւնը: Չէր հաւատար իրմէ դուրս գալիք ներշնչումին, այդ վիճակը իր մէջ՝ ենթացիկացական էր, ուր կը շինուին մտածումներն ու զգացումները, որոնք իրենց խորքով թէ՛ քիչ մը անորոշ, բայց իրենց արտայայտութեան կերպին մէջ՝ յստակօրէն յարադրուած տպաւորութիւններու կը վերածուին, որ անոնց զխառը արժէքը կը կազմէ: Անոր կը նպաստէ աշխատութիւնը, երբ կը կատարուի տենդազին ոգևորութեամբ, բեղմնաւորելով միտքը և յղանալով ծրագիրներ, հետզհետէ իրագործելի, ուր զիտալից խորհրդածութիւնը և անգիտակից բնագրը բնականօրէն կը խառնուին իրարու: Ի վերջոյ, ընդհանրաւոր օրն ի բուռն աշխատիլն է:

Յօրինումի իր գործը սովորական զրազէտներու յատուկ յատակագիծը չունէր: Անիկա ինքզինքին դէմ չէր դնէր, կ'իրագործէր առանց ինքնիրեն եկածէն անդին անցնելու, բայց առանց կորսնցնելու նոյն աստեռն ընդլայնելու պատեհութիւնը, երբ ինքնիրեն կը ներկայանար ան: Այս կերպով կատարուած ընդլայնումները լաւագոյններն են, որովհետեւ իրենց ստեղծման թափին ներքին կշռոյթէն կը թելադրուին:

Օշական իրեն եկած մտածումներէն սովորութիւն չունէր ընտրելու ամենէն մեծերը, կամ մտքին շլացում ու հաճոյք պատճառողը, այլ անոնք՝ որոնք կը ծառայէին հետապնդուած նպատակին: Իր զրելիքը որոշելէն վերջ՝ կ'որոնէր անոր բերածը միայն, անգիթօրէն մերժելով փնացածը, որ իրեն համար սին շահեկանութիւն մը միայն կրնար ներկայացնել: Միւս կողմէ, չէր վախճար ծանրաբեռնումներէ, որոնք սովորական զրոյին քով զիրար կը ճգմեն, սակայն իր մօտ յառաջ կը բերեն լայն տպաւորութիւններու միութիւն մը, որոնք կոհակ առ կոհակ կը յառաջանան, առանց խախտելու ծաւալումին օրէնքները և պարզութեան հարստութիւնը:

Ոմանք կը կարծեն թէ Օշական յաճախ թոյլ կու տայ որ իր մտածումները բախտին ճամբաներէն ընթանան, քանի որ արուեստագետին վրայ զազափարի

ազդեցութեան կը յաջորդէ գաղափարին վրայ արուեստագէտին ազդեցութիւնը, Թորինսը Լատին կարգին հնազանդիլ է: Օշական ճիշդ է որ չունէր այս ճշգրտութիւնը, անիկա կը հնազանդէր ուրիշ կարգի մը, Իր յօրինումը բնական փթթումն է առաջին գաղափարին, հարստացած բոլոր այն էական տարրերով, զորս իրեն կը հայթայթէ նոյնիսկ իրմէն ներշնչուած որոնումին աշխատանքը: Օշականի մօտ կեանքի բխումը այնքան բուռն է և հզօր, որ յաճախ գիտէ իրարու ետեւէ շարել ձգտումնաւոր այն շեղումները, որոնք ռուսներու պէս կը պայթին դեռ ձեռքէն դուրս չեկած: Օշականի մէջ տրամաբանութեամբ յօրինուած մասերը շատ են, սակայն եթէ տրամաբանութիւնը արգելք հանդիսանայ իր գնացքին, ան իր ներքին մտայղացքներուն կը դառնայ: Հոգին, զոր ոչինչ կրնայ կաշկանդել, իրաւունք ունի իր ճիւղարութիւնը մեր ճիւղատարութեան տեղը դնելու: Ըշմարտութեան օրէնքն է այս: Ինչպէս որ յղացումի ճշմարտութիւն կայ՝ եթէ իրերուն վրայ ձեռնած է ան, նոյնպէս ալ յօրինումի ճշմարտութիւն մը կայ՝ եթէ յղացումի վրայ ձեռնի ան:

Ընդհէ թէ գրուածք մը այնպէս կը յօրինուի, ինչպէս շինուած են բոլոր բնական կազմութիւնները, մասնիկները, բիւրեղները, տունկերը, գիւղանկարները կամ տիեզերքը ինքնին: Եթէ գրուածքին մէջ ընդգրկումի աւելի լայնութիւն կայ, պատճառը այն է որ միտքը աւելի հարուստ է քան նիւթը: Բայց այդ ըսել չէ թէ յօրինումը հնազանդութիւնը չէ գործնական օրէնքներու: Ի գործ դրուելիք կարողութիւնը հոս զլխաւորաբար երևակայութիւնը և զգացողութիւնը չէ ուրեմն, թէև կարեւոր ըլլան անոնք, այլ համակերպողացած դատումը, ողջմտութիւնը և մէջն բաղակցութիւն, զեղազիտական կամ գործնական, պէտք է պատասխանէ ակնբերութիւններու, պէտք է պարզ գործողութիւններով յառաջ երթայ, պէտք է հնազանդի պատշաճեցումի սկզբունքին, պէտք է իրազործէ և մինչև վերջ պահէ կատարեալ միութիւն մը: Ատոր համար է որ ըսուած է, թէ մարդուն ամենէն զեղեցիկ ճարտարապետութիւնն է ցորենի շրջադաշտը: Սակայն Օշական գործնական միութենէն աւելի հոգեկան միութեան կը ձգտի, ան ամբողջը ունի ի մտի, նման մեծ գրողներուն, անոր համայնապատկերով ճշգրտաշեղու մտերուն յարաբերութիւնը: Օշական սիրոյ կարգով կ'ընթանայ, աւելի կ'ուզէ տաքցնել քան թէ սովորեցնել, վասնզի բարձրագոյնն է մը կը կատարէ յօրինումի այդ գործը իր մէջ:

Ինչպէս մարմին, այնպէս ալ գրական գործի մը բոլոր մասերը իրարու կապուած են: Զանգուածէն մաս մը բաժնել ուզելը՝ զայն մեռած գոյացութեանց կարգը դասել է: Այս կերպով միայն կարելի է ունենալ տպաւորութեան միութիւնը, հետևաբար ուժը ինչպէս նաև զեղեցիկութիւնը: Որովհետև միութիւնը զեղեցիկին ձեն է: Գեղեցիկ բայց ցրիւ բաները անդամալնական կտորներու առնթերադրութիւն մըն են միայն, բայց վէպը կամ պատմուածքը կենդանի բան մըն է: Թորինսը ծնունդ տալ է հետևաբար պէտք է յօրինել ոչ թէ յաջորդական բայց անշատ հպումներով, այլ զանգուածովի, լաւ հսկելով մասերու հաւասարակշռութեան վրայ:

Թորինսմէն ետքը կու գայ ընդլայնումը, որով գաղափարներէն դուրս կը հանենք կարելիին տարրերը: Այսինքն անոր մէջ պարունակուած ամբողջ

լոյսը, Զերմուքիւնը, ոյժը, Ընդլայնել ըսելով պէտք է հասկնալ ուրեմն ոչ թէ մտածումը կամ զգացումը թրել՝ իբրև տարբեր հեղուկի մը մէջ, այլ անոնց ընկերացնել իրենցմէ կախում ունեցող ուրիշ զգացումներ և զաղափարներ, Լաւ ընդլայնում մը կեդրոնացում ալ է: Ընդլայնելը հայթայթել է զաղափարներուն իրենց բնական աճումը: Ընդլայնելը գտնել է զխաւոր ձայնին դաշնաւորները, համահնչին երկրորդական այն զաղափարները, որոնց մէջ բնականօրէն կը փթթի հիմնական զաղափարը: Կայ մակերեսի վրայ ընդլայնում մը, որ կը կատարուի զաղափարին կցելով ինչ որ կրնայ լուսաւորել և ամբողջացնել զայն. և կայ խորութեան մէջ ընդլայնում մը, որ կը պեղէ և կը ջանայ լաւագոյնաթափանցել հարցին: Օշականի համար էական օրէնքը այն է, որ ընդլայնումը ներսէն կատարուի, ինչպէս է կեանքի պարագային:

Ընդլայնումի ընթացքին տրամաբանութիւնը մէկզի կը հրուի Օշականի մէջ, բառական և բանական տրամաբանութիւնները տեղի կու տան յուզական տրամաբանութեան մը՝ որ սրտինն է: Ան տրամաբանող մը չէ. այս վերջինը իր ազդիւնն է միայն: Ծարտարագէտ մը չէ, սակայն ճարտարագիտութիւնը կը հնազանդի իրեն: Օշական զգացումի մարդ էր, իմացապաշտութիւնը զրականաւորութենէ վտարելու աստիճան: Իր զգացական ու հոգեբանական այդ վիճակը սակայն չէր հեռացներ զինքը իրականութենէն: Գրականութիւնը իրեն համար ոչ կատակ էր, ոչ ալ զուարճալիք, այլ եղբական իրողութիւն մը՝ զոր պէտք էր նուաճել:

Հակառակ մեծ զրագէտ մը ըլլալուն՝ քիչ է թիւր Օշականի հիացողներուն: Իլիւստրացիոն իր դէմ ան է, թէ իր վերլուծումները յաճախ կը գերանցեն զգալու սովորական աստիճանը և իր հերոսները կը գործեն մեզի անծանօթ անպատասխանատուութեան մը մէջէն, իրենց յատուկ ներքին մղումներով, հոգեբանութեամբ, երազներով և յոգնեցուցիչ զարտուղութիւններով: Օշական ևս կրնայ ըսել Պրոյտի հետ թէ ուելի ճշմարտութիւն կայ մեր ենթագիտակցական մղումներուն մէջ, քան մեր տրամաբանութեան ներքե ինկող գործառնութիւններուն: Մարգարէական իրատեսութիւններ են ասոնք, որոնք զրագէտի երեակայութենէն կ'անցնին ու կը շողան, լուսաւորուելով ուրիշ աշխարհի մը լոյսով: Իր գործը մտածելէ առաջ մարդ պէտք է նախ երազէ զայն: Ըշմարիտ ու մեծ զրագէտը երազի և արթնութեան, գիտակցութեան և անգիտակցութեան, բնազդի և բանականութեան համապատկերէ մըն է որ կ'անցնի: Պայծառ և լուսաւոր երազ մը, իրականութեան և անոր յատկանիշերուն հետ շփման մէջ եղող վիճակ մը, որուն մէջ երեակայութիւնը հեռու կը փախչի շօշափելի իրականութիւններէն: Իրերուն հետ խոր մտերմութենէն կը ծնի ան, ամէնօրեայ աչքը բաւական չէ. մասնաւոր և տեղապէս անբացատրելի տրամադրութիւն մը հարկաւոր է անոր համար: Այսպէս վերբերուած այդ վիճակը կարելիին դէմքն է, ապագան, Պէրկսոնի բառով՝ զուտ յայտնատեսութիւն մը:

Օշական կը ստեղծէ նոր աշխարհ մը, և իր անձերը որոնք կ'ապրին իր անձնաւորութեան բարիքով, մեզի կը ներկայանան իրենց կեանքի երեանքով, առաքինութիւններով ու դիրտով: Այս է պատճառ որ զաղափարները իրեն չեն զար իբրև մտածումներ, այլ միայն արարքներուն մէջէն իր հերոսներուն, ու

ընթերցողը են առանց իր մտածումներուն խակ: Անիկա կեանքն էր առանց պիտակի, և կեանքը օրէնք չունի, Հետեաբար մի զարմանաք երբ Օշական իր կիրքերուն և կարօտներուն ամենի ասպետութիւնը վերածէ սրտայայտ հէքիաթի: Անկեթարթի մը մէջ ան գիտէ գիւղացիին, քաղքենիին, հերոսին ու թշուառականին աչքերէն վերցնել կապը, ուղղելու անոնց նայուածքը արեան, երազին, գեղեցիկութեան հէքիաթին: Էջերը քիչ կու գան երբ անոնց ակօսներուն մէջ պարպել ուզէ ան զետեքը իր ապրումներուն:

Օշականի վէպերը ունին իրենց աշխարհի տիպարները, բարքերը, հոգեբանութիւնը, ճարտարապետութիւնը, ոճը և արուեստը: 1860ի Անգլիան անհուսոյ կերպով կը մնայ սեւեռուած Տիքընզի վէպերուն մէջ և 1850ի Ֆրանսան՝ Պալգաթի վէպերուն մէջ: Օշականի ՎՄնացորդացի կը նուաճէ ԺԺ. դարու կէսերէն մինչև տարազրութեան դժոխքը երկարող մեր ժողովուրդին ապրումներուն գումարը: Օշականի տիպարները իրեն պէս զարուստի են, Տոսթոյևսկիի տիպարներուն գուզահեռ: Անոնք Եւրոպական ամենէն յանդուգն վիպասաններու հնարուածներէն կ'առնեն իրենց ուրուագծերը:

Օշականի վէպը ալլամերժ ուշադրութեամբ պիտի նուիրուի բարքերու մեծատարած նուաճումներուն: ՎՄնացորդացի և ՎՄակ Պաուկաթի մէջ կեանքի ինկած են այդ բարքերը իրենց անկապտելի փաստերովը: Օշական ունի խոր զգայարանքը զործողութեան, որ հիմնական պայմանն է զրոյի մը: Հոգեբանութիւն, ճարտարապետական շնորհ, ոճ և արուեստ՝ Օշականի յատուկ մղումներով կը բարացուցուին:

Իբրև եզրակացութիւն, կրնանք աւելցնել թէ Օշական արևմտահայ գրականութեան ամենէն խռովիչ անունն է իր անձովը ինչպէս զործովը: Իր վէպը, իբրև որակ և ծաւալ, իր նմանը չունի մեր գրականութեան մէջ:

Իր քննադատական վաստակը չքել՝ իբրև ձգտում որքան իրագործում, դարձեալ արևմտահայ գրականութեան մէջ կը մնայ եզակի: Իբրև ուսուցիչ՝ անիկա հազարաւորներու ներշնչած է մեր գրականութեան պաշտամունքը: Կրակի անձրև մըն էր այդ դասը աշակերտներու մարող հոգիներուն մէջ:

Յոգնեցուցիչ, անտարակոյս, ինչպէս ամէն վերելք, բայց չքեղ հեռապատկերներով, մարդկային, հզօր պատմութիւններով, տիպարներով, կեանքով՝ որ ոտքի պիտի պահէ իր զործը իբրև մեր դարու հայ կեանքի բարձրագոյն արձանագրութիւններէն մէկը. իբրև աննախընթաց վկայութիւն մը արևմտահայ գրականութեան, իր ծաւալով, խորութեամբ ու պատկերացումներով, անհատական ու հաւաքական լոյսերով ուղղուն: Գաղափարներու յարակցութեամբ, Օշականի մտքին մէջ ամենահասարակ նիւթին առջև կ'արթննայ ամբողջ աշխարհ մը, որ իր թուամբերը քակած՝ կը հոսի իր գրչէն, զգայարաններու ճամբով, լեցնելու էջերը:

Իր ոճը իրեն յատուկ ստեղծագործութիւն մըն է, երբեմն ծանր ու երկարաշունչ և երբեմն մէկ պատկերով ու հոգեվիճակով: Հո՞ծ իրականութեամբ, արագ, կենդանի պատկերներով և ծանօթ ճամբաներէ չքալելու մղումով: Անձնական և գոյտ Օշականեան ոճ մը, որ մաս կը կազմէ իր խառնուածքին: Կը գրէր արագ, առանց անդադարձումի, բայց հակառակ այս իրողութեան՝

անթերի և զրական անխառն ստեղծագործութեամբ: Պէտք չէ փորձել տարբա-
ղադրելու Օշականը, այլ ընդունելու զայն իր համադրութեանը մէջ, իբրև ինք-
նայատուկ և ամբողջական երեոյթ մը մեր զրականութեան: Ձունի Ձրաքեանի
լեզուական խաղարկութիւնները, Կ. Ջարեանի նիւթէն զառածանքը, սակայն
իր յաւելումը ինքզինքէն, ամէն ինչ իր ազօսին ձգելու իղձը, էջերուն վրայ
արշաւել կու տայ իրեն:

Ճակատագիրը իր զրականութեան. այն՝ ինչ որ հայ զրականութեանն է,
որուն անխզելի մասն է ան, առանց որուն ազգատ պիտի ըլլար հայ ժամա-
նակակից զրականութիւնը: Իր գործը միշտ անթառամ պիտի մնայ իր բերած
թարմ շունչին ու բացառիկ արվէքին համար: Իր զրադէտի ճակատը պիտի
փայլի մեր մեծ ստեղծողներու լեռնաշղթային մէջ, իբրև բարձրագոյն և ան-
հասանելի գագաթ մը, իրեն կանչելու գալիք բոլոր ժամանակներու զրականու-
թեան սիրահար սիրտերը:

Դ.

Արուեստով քննադատ մը չէ Օշական, բայց ճակատագիրը այդպէս էր
կտրագործեր որ իր գործին մէջ կարևոր մասը իյնայ այս կալուածին մէջ. Հե-
տևաբար իր ձօռ քննադատութիւնը մեր զրականութեան վրայ հսկումի գործ
մը չէ, պատճառ անշուշտ որ հակառակ իր խստադատութեան և հրամայական
ժխտումներուն, իրեն համար քննադատութիւնը զրականութեան մէջ ձեն է,
զատորոշելու գեղեցիկը և ռիթմը տալու զայն:

Քննադատութիւնը իր բարձրագոյն առումին մէջ, ըստ Օշականի, ինք-
նուրոյն արուեստ մըն է, իսկ քննադատը՝ արուեստագէտ, այսինքն կեանք
ներշնչելու ատակ միտքը: Տակաւին, քննադատութիւնը իրեն համար ստեղծա-
գործութիւն մըն է ստեղծագործութեան մէջ: Որովհետև որքան ատեն որ քնն-
նադատը ենթակայօրէն կը կենայ իր դատումին առարկայ գործին առջև, չի
կրնար կրակորական պատգամաբեր մը ըլլալ միայն, այլ սուգակ մը, որ կը ջա-
նայ վերբերել զադանիքը գործին՝ նոյնիսկ հեղինակէն անդին: Իրական քննա-
դատութիւնը արտայայտութիւն մը ըլլալէ աւելի տպաւորութիւն մըն է, և
նկատի ունի հեղինակին գործը իբրև մեկնակէտ նոր ստեղծագործութեան մը:
Մարդիկ տեսն որ այս պարսաւագրի կոշտ կեղծին տակ կար քննադատ մը,
որուն վարիչ գաղափարները մնայուն էին և թէ ան մէկէ աւելի լարեր ունէր
իր աղիղին վրայ:

Դրականութիւնը ստեղծագործութիւն մըն է, կեանքի հրաշքը: Բնու-
թիւնը Աստուծոյ արուեստն է, իսկ արուեստը՝ մարդուն բարձրագոյն բնու-
թիւնը: Արուեստի գործ մը էապէս նմանութիւնն է բնութեան և կեանքին:
Այս նմանութիւնը սակայն ընդօրինակութիւն մը չէ, այլ յօրինում: Արարիչը
լեցուցած է աշխարհն ու մարդու հողին կեանքով, երազներով, յոյսերով,
պատրանքներով, արցունքով, ծիծաղով, ստրկութեամբ և հերոսութեամբ:
Դրադէտին գործն է տալ այս բոլորը բնութիւն և բախումի իրենց երկունքներով:
Դրականութիւնը պերճանք մը չէ, այլ հայելի մը՝ անհատին կամ հաւաքակա-
նութեան ապրումները ցոլացնող, առանց շարքի և կեղծիքի:

Մինչև Օշական, քննադատութիւնը մեր մէջ վերածուեք էր փոխադարձ զովեստի և պարսաւի։ Նոյնիսկ Զօպանեան, Արփիարեան, Զօհրապ և Յարութիւնեան կ'ընէին իրենց զրադատումները առանց խորունկ ակօսի և լայն հորիզոնի։ Կը ներկայացնէին զործերը աւելի շատ բացատրելով քան մատնանշելով, դատելով քան զգալով։ Այս անուններէն կը գատուի Զօպանեանը, որուն քննադատական սուղօւնները մեր անցեալի ընդերքն ի վար անշուշտ կը խօսին մեզի, սակայն իր դատումները չեն ազատագրուած տպաւորութեանց ենթակալութենէ մը։ Ճիշդ է թէ նորերու նկատմամբ եղած է բարեացակամ, իսկ հիներու դէմ ոչ պատկերամարտ, որդեգրելով թերևս մեծ քննադատներէն Սէնթ Պէօլի խօսքը թէ «նոր յայտնուող տաղանդ մը քաջալերելու և ուղղելու լաւագոյն միջոցը անոր զլուռն կաղամար մը չնետելն է»։ Գրական քննադատութիւնը մեր մէջ լրագրական քրոնիկն էր։ Չեմ ուզեր ըսել թէ վերոյիշուած անուններուն՝ Զօպանեանով զլիաւորուած, պակաս՝ են զազափար, հասկացողութիւն, դատում, զարգացում։ Ասոնք բոլորը մէկ կը շինեն պարկեշտ մտաւորականը, բայց ոչ այն միւս տիպարը, որ այլամեթօրէն իր ուժերը պիտի յատկացնէ զիրքերու, զործերու ճանաչողութեան, զրականութեան ընդհանուր ըմբռնումի մը՝ ստեղծելով իր բեմը։

Իր քննադատական ընդարձակ զործին մէջ, «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան», Օշականի ներկայացուցածը յաջորդականութիւնը չէ միայն երկերու, որոնք կը կազմեն շրթան Հայ Գրականութեան, Զարթօնքի սերունդէն սկսեալ մինչև Արուեստագէտ սերունդի վերջին մնացորդները։ Ոչ ալ նկարահանդէսը այն զրագէտներուն, որոնք կառուցին մեր գրականութիւնը իր եղափոխութեան և սեռերուն մէջ։ Այս ամէնը զինք կը զբաղեցնեն անշուշտ, սակայն գրական երկերուն նկատմամբ ան ունէր աւելի աւագ մտահոգութիւններ, վերածելով զանոնք քանի մը պարզ՝ բայց կենդանի տարազներու։

Իբրև համադրական քննադատ՝ իրեն ներկայացող զործերուն մէջ Օշականի կ'որոնէ առաւելաբար հաւաքական զդայնութիւն, ցեղային ապրումներու տարուածը, մեր մտքին քանդակները, մեր երևակայելու ուժը, մեր արուեստի զգայարանքին կնիքն ու փաստերը, մէկ խօսքով՝ մեր հոգեղէն մարմնին սեռութիւնը։ Ապա մտայնութիւններ՝ որոնք գրական սեռերու մէջ բխրեցնալէ առաջ ապրեւ են մեր հոգիներուն խորը, թաւալեւ են կեանքի մեծ զարկերակին ներքև, ստեղծելով բուկումներ, փուլօւններ, ժայթքումներ, աղէտներ, յայթանակներ, յարգարելով ճակատագիրը մեր ժողովուրդին։

Արեւմտահայ գրականութիւնը իրեն համար իրարմէ խռովիչ պատգամներու հանգէս մըն է, բարեխառնութիւններու մրցարան։ Ճշդիւ այս բարեխառնութիւններու ծածուկ բաղադրիչները, շարժումներուն սիրտը, զործերուն յատակը, մտայնութեանց թոհուրդը, իրողութիւններ են՝ որոնք կը պահանջեն եւրոպական տարողութեամբ միտք մը, որ ընդգրկէր մեր ամբողջ իմացական վաստակը, ինչէր մեր գրականութեան ըմբռնումին՝ տարօրէն թելադրող և վաստակը, ինչէր մեր գրականութեան ըմբռնումին՝ տարօրէն թելադրող և զլիսող խորութեանց քանի մը կարկառուն ցուցմունքներու ճամբով, կերպագրելու մեր հոգին, դարերու սանդուխներէն, մեզ յայտնաբերելու մեզի։

Նկատի ունի նաև ժամանակի տիրող զաղափարները, տարողութիւնը մեր գրականութեան յեղաշրջումին, վիճակներ՝ որոնք մեր ժողովուրդի կեանքին վրայ բացուած արիւնոտ լուսամուտներ են, թուխ կամ մեռելական, դանդուածն ու զրոյը իր տեսիլքին, ճնշումին ու կիրքին մէջ ընդգրաւող, Մէկ խօսքով՝ մեր քաղաքական տաղանայները, կսկիծները, տենչերը, քաղցրութիւնները, խոյանքները, լքումները, որոնք զրական կերպարանքներու տակ կը սեռեն իրենք զիրենք սերունդներու տևողութեան մէջ, կը կերպագրեն շրջանները և ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խորութեան ակօս մը կ'ապահովեն:

Օշական կը ծանրանայ զլիաւորաբար այն գործերուն, դէմքերուն և երևոյթներուն վրայ, ուր մեր ժողովուրդին մեծ արժանիքը, առաքինութիւնը, նոյնիսկ թերութիւնը ըլլայ սեռուած կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատառման պարտադրող: Այդ է պատճառ որ իր քով չյարգուին պատկերացման, անդրադարձումի, թուումի և առաքման աւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու կաղապար դարձած կերպարանքները:

Օշական առհասարակ նկատուած է հարթոյ և կործանարար քննադատ մը մեր մէջ: Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ այդ վերազրումը շատ մակերեսային է, գործադրուած յաճախ անոնց կողմէ՝ որոնք ուղեցին մեր գրականութեան բարձրագոյն աթոռներուն վրայ ևս տեղ ունենալ: Ոչ ոք մեր արժէքներուն, մեր փառքերուն և մեր գեղեցկութիւններուն նկատմամբ եղած է այնքան խանդավառ և շեփոքած անոնց արժէքը՝ որքան Օշական: Վկայ՝ Դուրեանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Թէքէեանի, Երուխանի, Պարոնեանի, Տիկին Եսայեանի և Թլկատիցիի նկատմամբ ունեցած իր անխառն հիացումները և չշամապատկերծի մէջ անոնց նուիրուած լայն տեղը, որոնք հետու կործանման ստուերներ յօրինելէ՝ չինիչ խանդավառութիւններ և փառաբանութիւններ են: Դաւով իր կշիռին, ատիկա ներկայացուած գրական գործերու կենդանի մասի քանակով է պայմանաւոր. երբ կայ այդ կենդանի փշրանքը, ատիկա բաւ է զինք մեղմելու և նոյնիսկ խանդաղատագին զգացումներու առաջնորդելու: Այսպէս, Սրուանձտեանցի մը, Խրիմեանի մը մէջ ան արժէք կը տեսնէ, հակառակ որ անոնք դժուար կը գտնուին զուտ գրական ճաշակներու պահանջին մէջ: Բայց երբ չի գտնուիր այդ կենդանի մասը Սիպիլի մը կամ Թէրգեանի մը պարագային, օրինակի համար, կ'ըսէ իր ցաւը այդ յուսահատութեան մասին անկեղծութեամբ և տաղնապով: Մեզ բոլորիս անծանօթ չէ քիչ մը դժուարահաճ՝ բայց խղճատօրէն կերպարանուած իր դատաստանը մեր իրաւ արժէքներու մասին, սկսեալ դպրոցի սեղաններէն մինչև բարձրագոյն ատեանները մեր մտքի հանգէսներուն:

Ճշմարտապատկերծին մէջ ժամանակ, զայն լեցնող իրադարձութիւններ, անոնց ընդմէջէն ծնունդ առած զգայութիւններ և անոնց տիրապետումի ճիւղը իրարու կը յաջորդեն և զիրար կ'ամբողջացնեն: Նոր է նոյնպէս իր գրականութիւնը տեսնելու եղանակը. ցեղային արժէքները, ժամանակի տաղանայով՝ իր շուքերով և լոյսերով, իր ֆիզիք և պատմական իրադարձութիւններով իրարու կու գան, կերպարանելու համար շրջանը: Հեղինակները յաշող կամ տրտում

գերակատարներ են լակ, առիթներ, ինչպես կ'ըսէ Օշական, ըսելու համար անհրաժեշտը, որ իրենցմէ անդին մեր գրականութեանն է, մեր ժողովուրդին:

Վէպ մըն է ճշամապատկերաբար, և ուրիշ ինչ կրնար ըլլալ, երբ առաւ ուղեինք մարդերն ու ապրումները հարազատօրէն իրենց ժամանակին մէջ։ Օշակուն, հաւատարիմ քննադատական այն մեծ տարազին թէ՛ դատելը վերատին ստեղծել է, կ'ապրի տաղնապարտ ըլլոր անոնց՝ որոնք կը կանչուին իրմէ հաշուեյարդարի նստելու համար, և սրտառուչ է որ ան աւելի կուտայ քան կ'առնէ։ Երբեք մեծ է իր համակրանքը մեր գրչի աշխատանքներուն նկատմամբ, այնքան խանդավառ է ինքը այն քիչովն իսկ՝ որ մերն է սակայն։ Մի գարմանաք, եթէ ըսեմ թէ Օշակուն ինչպէս ճշամապատկերաբար, այնպէս ալ իր բովանդակ գրականութեան պարագային, կը գգոյ ու կը տեսնէ աւելի իր շիղերովը քան ուղեգով, որ կրնայ զմեզ ընել ժառ ու առարկայակոտն։ Անոր համար է որ իր վէպերը մարդեր են և կենսագրութիւններ։ Իսկ իր դատումները՝ վէպեր։ ճշամապատկերաբար հետեւաբար մարդերու հանդէս մըն է, ուր միսն ու միտքը, իր բառերով՝ երազանքն ու յոյզը, և անըմբռնելի կերպարանքները կը խառնուին իրարու, ստեղծելու համար այն անօրինակ համայնապատկերը՝ որ ճշամապատկերաբարն է։ Առաւելութիւններ մեթոտին։ Բայց մեթոտ մը չէ գործադրուածը, ոչ ալ յոյսք մը, որ դատումի կերպ մը և կեցուածք մը կ'ենթադրէ, ժամանակի մէջ ընթացք առած, ժամանակի ախորժակներուն և յոյսքներուն միտող։ Օշակուն կ'ապրի շրջաններն ու մարդերը, տարօրինակ հեռագրայութեամբ և թափանցումով, և այն մտերմիկ հոգեխառնութիւնը, ժամանակէն և ընդունուած հրամանակագրութենէ վեր և դուրս այս ոլորներովիւնը, մտածումը իրն է, զինք վերածեր են կեանքի մէջ անհոնք մենամոլի մը և անժամանակ գրագէտի մը ու գառնողի մը նոյն ատեն։ Ան ամէն սեռի մէջ ինքզինքն է որ կուտայ, նոյն իսկ այն ատեն երբ կ'ուզէ վկայութիւնը ըլլալ իր սերունդին և հանդէսը իր ժողովուրդի թաքուն ուժերուն։ Ժամանակ, սեղ, դէպքերն ու վկայութիւնները իրեն համար կ'որնչական մասեր են անցեալին, և թէ թիւն, թուականն, փաստէն, պատմական ստուգութենէն վեր չտիրապետէ ոգեղէն իրականութիւնը։

Օշական «Համապատկեր» վերածիր է կեանքի կրկնի մը, ուրկէ մեզի կը բերուին սրտառուչ վիշալութիւններ, որոնք աւելի կ'արժեն քան հաւաքական և համեմատական նման գործերը օտարներու մօտ: Օշականի գործին մէջ դէպ-քերը, թուականները, մարդերը, մտայնութիւնները, հոգեբանութիւնը կը վեր-բաղարդուին և մեզի կու գան նոր կնիքով մը՝ ուր կը զգանք իրականութիւնը, ինչպէս անոր անդրադարձ երկարածղուիմը՝ շրջանէ և շրջաններէ ալ անդին: Հետեւաբար անոնք որ պիտի ձեռնեն «Համապատկեր»ը, մատենադրական ծա-նօթութիւններու մթերքէն աւելի, պիտի գտնեն հոն վերաբաղումութիւնը մեր անցեալ կեանքին, որ իբրև դէպք, գործ, մտայնութիւն, հոգեբանութիւն և անգեցումութիւն լիովին արժեւորուելէ վերջ, եղած է նաև ապրումներու հանդէս մը: Եւր կայ կիրք և ջերմութիւն, այսինքն խանդավառ այն դիմաւորումը՝ որ Օշական ունի մեր զրչի և զբքի հերոսներու նկատմամբ: Անցեալը և դէմքերը իրեն համար լուսանկարներ և յայտնաբերումներ վկայութիւններ չեն, այլ կեն-դանի իրականութիւն մը և էջերը յաճախ կը դադրեն թուով ըլլալէ աւելի:

դառնան բարախուն սիրտ և չնչմարուած ողբերգութիւն, և այս բոլորը սրտազրաւ և նոր, կարծես առաջին անգամ լոյսին բացուած:

Կեանքի մեթոտին բարիքն է ասիկա, որով մտածումները կը վերածուին կեանքի կտորներու: Այնքան ուժով է խաղացած կեանքին սխալներն ձգողութիւնը, որ ընթերցողը անզգալաբար առնուած այդ թափին մէջ, չի զգար թէ ինչպէս կը քալէ էջերուն հետ: Կրկնեցէք ապրումի այս ձևը հնդկականներուն ալ վրայ, իւրաքանչիւրը անոնցմէ կը դառնայ գումարը հազարաւոր ապրումներու: Ամէն մէկ հեղինակ այսպէս զոց ապրումներու հանգոյց մըն է, և երբ Օշական կախարդական իր մատովը կը հպի այդ հանգոյցներուն, անոնցմէ հոսող, յառաջող կեանքը մեզ կը նուաճէ: Անտ Օշականի բերած նորութիւնը: Հայ քննադատութիւնը Օշականով գրական սեռ մը կը դառնայ, զգայութեան և դատումի խառնուումով, գիրքերու մէջէն բայց վեր անոնցմէ:

Օշական դէմ է գրական դպրոցներուն և հանգանակներուն, չունի քանաձևուած սկզբունքներ կամ իմաստասիրական տեսութիւններ: Դէմ է ընկերային, քաղաքական և տնտեսական վարդապետութիւններու լայն միջամտութեան: Դէմ է քարացած մտայնութիւններուն: Դժուար չէ մեթոտի մը կառույցը, սակայն Օշականի համար մեթոտը երկխոսի սուր մըն էր, որ բարիքին չափովը ընդունակ է մեզ չորիքի գառածելու: Աշխարհի բոլոր վաւերաթուղթերը ի վիճակի չեն ոտքի հանելու գրական քննադատութիւնը, որքան ատեն որ միտքը կը գործէ թուղթերու վրայ և չի յալոյղիւր թափանցել կեանքի խաւերը: Հայ մատենագրութեան կառոյցին համար եղած աշխատանքը պէտք է պայմանաւորուի միշտ կեանքի զգայարանքովը, մեթոտի մը հնազանդելէ առաջ:

Օշական գիտէ անվրէպ, մէկ նայուածքով գնահատել զործի մը արժէքը և տեսնել թերին: Իր կեցուածքը ժխտական է յաճախ, իր աչքը նախ թերին կը տեսնէ՝ զեղեցիկը փնտռելէ առաջ, ապա հաստատելու տեսական մասը: Իր քայքայէ Տէմիրճիպաշեանը, կը զգեսնէ Ջարեանը, յետոյ ըսելու համար թէ իւրաքանչիւրէն կրնայ մնալ հատոր մը: Հակառակ այս իրողութեան, ան քառասուն տարի շարունակ մեծ նախանձախնդիրը եղաւ մեր գրականութեան մէջ վճռական կեղեցիկութեանց յաւելումին: Ոչ մէկ ընթացիկ հիացում, պարտադրուած կարծիք և հանգանակ զայն չեն կրցած ընկճել, որպէսզի նահանջէ իր այս խստապահանջութիւնն: Իր այս նպատակին մէջ ան քալած է ազանդաւորի մը պէս կրօտ, աններող և ապերազան: Իր հաւատարմութէ գրական վաստակի մը դէմ իր այս կեցուածքը՝ հարազատ գեղեցիկութիւնը գտնելու և փառաւորելու, աւելի կ'արժէր քան գովաբանութիւնը արժեքին ու չարժեքին: Այս խնդրադատութեամբ կը հաւատարմութէ կը ծառայէր Հայ գրականութեան իրական փառքին աւելի արդիւնքով՝ քան անոնք, որոնք գիտակցութեամբ կամ անգիտակցութեամբ, համաձայն իրենց հասկացողութեան, արժէքներ կը փրէշին տեսնել հոն՝ ուր անկէ շուք կար միայն: Սակայն մարդիկ ընդունակ են յաճախ շփոթելու խստապահանջութիւնը ամբարհաւաճութեան հետ, երբ իրենց օրումը գովեստը, խառնել չեն գտներ Սմբարտաւանութեան ընդունակ են անամէջ ուղեղները միայն: Օշականի միտքն ալ հոգին հարուստ էին իշխանի մը գանձաւորանին չափ: Անշուշտ որ զինք հալածելու չափ չհանգուրժողներէն և ուրանալ

փորձողներէն շատերն դիւրաւ գինքը պաշտպանողներ պիտի ըլլային, եթէ Օշական թոյլ տար ինքզինքին շոյեիլու անոնց փառասիրութիւնները: Հակառակ իր համեստութեան, խօսքի անկկոծ բրտութեամբ, կիրքերու թափով իրեն ճարեցողածան համարու մը: Մարդիկ գինքը նոյնացուցին ժխտումի ասպետներուն և դատապարտեցին իր հիմնովին աստած մեղքերուն համար: Նրջուած հասկցուելու ողբերգութիւնը բաժինն է բոլոր մեծերուն: Մարդիկ աւելի դիւրաւ կրնան ներել մեղքը, բայց չեն հանդուրժեր հանճարը: Դժուար է անոնց մարտել իրենց միջակութիւնը: Մարդիկ միշտ պիտի տառապին ուրիշներու հասակէն, երբ իրենցը չի հասնիր, պիտի խմբեն իրենց փոքր ատելութիւնները, երբ հասարակաց մեծութիւն մը կործանելու վրայ է հարցը: Յետոյ, շարութիւն է այս կեցուածքը զգեստաւորել խուլ և խոր եսապաշտութեան մը հետաշարդաբ հաշիւներով: Չներեցին իրեն իր գրչի ընկերները, չներեցին իրեն իր ձեռնասուռները, որոնք նման ամէն աշակերտի, իրենց վարժութեան զգայնութիւնները աճեցուցին լաւանով հարուած ապուռ համար վարպետին վրիպանքներուն: Բարեմտութիւն է անշուշտ երբեմն ազատագրել կեանքի գիրէն դատապարտուածները, սակայն սրտառուչ առաքինութիւն է ուրացումներու մաշկ գուպարին մէջէն քալել: Զննադատութեան անդաւաճան դրօշին մէջ թաղելու առաքեալի իր փառասիրութիւնը: Հակառակ իր մտքի առատ տուրքերուն, չէ գտած արդար հունձը և անդաւառան:

Երկարատև գործառույթի՛նը, լայն ընթերցումները, իր մէջ յուսախա-
բութիւնները՝ մարդոց, զիրքերու, համաւաներու հանդէպ, զդուներու կեզծիքի
ու սուտի անսանձ տիրապետութիւնը, հեշտագնաց հասարակ տեղիները կը
փառապանքնէին զինք, արդարացնելով իր բացասական կեցուածքը, թէ իսկ եր-
բեմն սահմանադանց։ Հայաստանի բանաստեղծութեան հանդէպ իր կեցուածքը
այս աստուպանքին մէկ ճիչն է։ Այս առթիւ յարուցուած տխուր ազմուկին մէջ
այ մէկ գրագէտ ազգաց խառնուիլ, անշուշտ ի սէր հայրենասիրութեան։ Հրա-
պարակ իշան զխաւորարար ամբոխավորները, Հայաստանի բանաստեղծութեան
դատը պաշտպանելու համար։ Ի՞նչ էր Օշականի մեղքը երբ իր բաղձանքը պա-
հանջքի վերածած, համարձակեր էր ըսելու թէ Վանի Հայրենիքի համալսարա-
նին պատմական, գիտական, լեզուական, հաւաքչական աշխատանքին վրայ իմ
հպարտութիւնը, հիացումը, քսան տարի առաջ ես պոռացեր եմ առանց մէկէ
մը հրաւէր աստացած ըլլալու։ Բայց մեր հայրենիքին մէջ ճատրոգ զրական վա-
սակին վրայ իմ անտարբերութիւնը, տառապանքը, նոյնիսկ զայրոյթը, եւ
յեւ մարանիւր նոյն անկեղծութեամբ պոռալու։

Իր սիրտէն վտանգուած Օշականը արդեօք ո՞ր օրունան պիտի սպասէր իր հիացումը արտայայտելու խնդրոյ առարկայ եղող գրական վաստակին համար, ինչ որ արեւելահայ գրականութեան մեծ մշակոյթին վրայ ժամանակին իր հիւսիսը դրալով չէր սակարկած։ Վերալիշեալ արտայայտութիւնը մատի փաթթոց ընել, ցումը շէր սակարկած։ Վերալիշեալ արտայայտութիւնը մատի փաթթոց ընել, ցումը շէր սակարկած։ Վերալիշեալ արտայայտութիւնը մատի փաթթոց ընել, ցումը շէր սակարկած։

կանի դէմ այս պայքարը տխուր աւանդութեան մը կրկնութիւնն էր, զուտ զրական գետնի վրայ դատելով:

Օշական չէր հաւատարմեծութիւններու առասպելին, բայց կը զգար փոքրութիւններու կսկիծը իր դէմ դաշնակցող գեոուններուն: Ջեղաւ ճկուն, զործելու օրուան պահանջներուն, օրակարգերուն համաձայն: Մացուց զրչի և խօսքի աթլորները և բառերու մունետիկները: Հակառակ այս իրողութեան, մեծ հրացուներու դիւցազներգակ մունետիկը եղաւ իրաւ արժէքները փառաւորելու մէջ: Իր գլխակորոյս աշխատանքը յանուն մեր զրականութեան, նոր սակեհանքերու ետեւէն արշաւը, շշուկի պէս միայն ընդունուեցաւ ժամանակակիցներէն: Ոչ ոք, իրմէ զատ, ի վիճակի պիտի ըլլար հեղինակօրէն գծելու Համապայակելը Հայ զրականութեան: Օշական, այսպէս, իր սերունդին կէս ձգած գործը իր լրումին տարաւ մեծ յաջողութեամբ և շքեղանքով: Անիկա ապրեցաւ իր ժողովուրդը, գուգահեռ ակօսէ մը, ուրկէ կը հոռէր իր տառապանքը ինչպէս յիմարութիւնները, բայց ուր կը ծաղկէր դարձեալ ծաղիկը նուրբ գեղեցկութեան, մեր արուեստի զանազան կերպարանքներու ընդմէջէն: Շատեր իր սերունդէն իրենք զիրենք միայն ապրեցան, ոմանք ընկալուեցան, ուրիշներ՝ իմացական նարկիսակալութեամբ: Օշական հալածական մարգարէի մը նման ապրեցաւ իր ժողովուրդը, ծառայելով անոր արժէքներու փառաւորման գործին, բերելով վկայութիւնը իր ժողովուրդի թաքուն շնորհներու պայծառակերպման: Ան ապրեցաւ նաև պատմութիւնը իր ժողովուրդին, ոչ իբրև իրողութիւններու, պատահարներու, դէպքերու և թուականներու յաջորդական ցուցատախտակ մը, այլ իբրև վերացում մը, ոգիացում մը, ազատագրելով մանէն սրբազան իսկութիւնները, մտայնութիւնները, սրբութիւնները, արձանելով զանոնք իբրև անթառամ բխումները մեր անցեալին:

Օշական ապրեցաւ թուրքը, ոչ միայն իբրև անասնութիւն, ոպանդի մեքենայ, այլ իբրև մէկ կերպարանքը մեզի քիչ ծանօթ բարդոյթներուն: Իր գործին մէջ ծանր է ուրուականը այդ գազանին իբրև ոգի, միմուրտ և ապրում, որոնք շատ քիչերու զգայարանքները կը յաջողին տպաւորել: Տափաստանեան այդ անասունը դէպքերու մղումին տակ տիրական կերպարանք է իր հոգիին մէջ:

Հետևող մը չեղաւ Ֆրանսական մեծ քննադատներու, Սէնթ Գէօրի, Ֆակէի և Թէնի, որոնք իր օրերուն դադրած էին ըլլալ ուղեցոյցներ արուեստին և մտած երջանիկ քունին մէջ, որով կը մոխրանան քննադատական ամենէն յանդուգն տեսակէտներն ու յաջողութեանքները: Անոնք կը կարդացուէին միայն անձերու հոգեկան բաւիղներէն ներս իրենց բացած ալպալէս շահեկան, խռովիչ լուսամուտներու սիրոյն: Սակայն անտարբեր չէ մնացած անոնց բնախօսական, հոգեբանական հետախոյզ հետաքրքրութիւններու նկատմամբ, որոնք կը համընթանան, կազմելու մարդու մը կերպարանքը՝ իր բոլոր երեսներուն վրայ, և որոնց յօրինումին կ'իշխեն խորհրդաւոր օրէնքներ, այդ վիճակներէն հանելու արժէքը գործին: Ջերմ է նախապաշարումներէ, բայց ունի իր խառնուրդաճին մղումները իբրև ուղեցոյց իր դատումներուն: Օշական քիչ անգամ կը զոհէ իր նախասիրութիւնները: Բնապաշտ է և սկեպտիկ, առանց ծծել ու-

գելու մարդկային խանդավառության կաթը, կը պահանջէ ձեր կատարելութիւն, լեզու, բառամթերք, պատկերներ, յօրինում և ոճ: Ընդունելով հանդերձ թէ թէքնիրը չի կրնար ազատագրել երկ մը, եթէ ան զուրկ է խորքէ: Թէքնիրին պաշտօնն է բռնել, կայունացնել իրերու անցաւորութիւնը միայն, բայց ոչ ոգին: Քննադատին միաքը հայելի մըն է, ուր ամբողջ աշխարհ մը կը ցոլայ և ուրկէ կ'արտացոլայ աւելի յստակ կերպով կարելիին դէմքը:

Օշական գեղեցիկին ու կատարեալին շատագոյն է: Երբ արուեստագէտը կ'առաջնորդուի բարոյական մտածումով, կրնայ ձախողիլ: Բարոյական ճշմարտութիւն մը լոյս ընծայելու մտածումով յղացուած արուեստի գործ մը ձգտուն բան մը ունի իր մէջ: Ասիկա քսիչ չէ անշուշտ թէ դրական յարաբերութիւն մը չկայ արուեստի և բարոյականի միջև: Պէտք չէ մոռնալ որ գեղեցիկը արդէն բարոյական սպդակ մըն է ըստ ինքեան: Օշական գիտէ ոչ միայն ճաշակել նուրբ հրապոյրը գեղեցիկին, այլ մանաւանդ ըմբռնել զանոնք գոյաւորող ծուծը, պեղելով անոնց խորքը, մեզի փոխանցելու իր հոգիի թրթռացումներու արձագանգները:

Օշական աշխատանքի որոշ մեթոտ մը չունէր: Իրականութիւնը, կ'ըսէր, աւելի հարուստ է քան աշխատանքի որոշ դրութիւն մը: Այդ չափանիշը անշուշտ արդիւնք էր իր նկարագրին, իր յառաջդրութեան մէջ հասնելու ճշմարտութեան, որ կը խուսափի յաճախ: Քննադատը ստիպուած է կոչ ընելու չափանիշ մը՝ պաշտպանելու ինքզինքը իր ետի թելադրանքներուն դէմ, որ արգելք կրնայ հանդիսանալ ճշմարտութեան հետախուզումին: Ձերծ է իր դատումներուն մէջ այն շաղկապիւններէն, զոր շատ մը գրողներ մեզի կը բաշխեն տառտորէն զրազէտներու կեանքէն, զիտնալով հանդերձ թէ հեղինակին կեանքը քննադատին կրնայ մատուցանել թանկագին ճշմարտութիւններ:

Չունէր զրական և իմացական հանգանակներ և աղանդի մը պատկանելու կաշկանդումը: Այդ տեսակէտով մարդերու ամենէն անկախը և միտքերու ամենէն ազատը եղաւ, զինուած իր տաղանդով: Իր գործը յաւակնութեան և հաւատքի արդիւնք մըն է: Յաւակնութիւն՝ հասնելու բարձրագոյն իրականացումներու, Եւրոպական մեծ ու ծանր գործերու կողքին: Հաւատք՝ գոյաւորելու իր վիթխարի գործը, մեծ ու հեռաւոր տեսիլներու հետապնդումով և անոնց հասնելու վճռակամութեամբ:

Օշական իր գործով, հետապնդումներով և ոգիով, չծալուած դրօշակ մը պիտի փայ Հայ գրականութեան մէջ: Հրաւէր մը՝ դէպի յանդուգն վերելքներ, կոչ մը՝ երիտասարդ գրողներուն՝ դէպի նոր հորիզոններ արշաւելու, առանց ետև նայելու, ինչ որ ըրաւ ինքը քառասուն տարիներ շարունակ:

Ե.